

WILL DURANT

**CELE MAI
STRĂLUCITE
MINTI
,
ȘI IDEI
ALE TUTUROR
TIMPURILOR**

Compilată și editată de
JOHN LITTLE

LITERA

JOHN LITTLE este considerat cel mai mare expert în viața, munca și filosofia lui Will Durant, fiind singura persoană căreia i s-a permis să analizeze și să folosească întreaga operă a istoricului. Este fondatorul The Will Durant Foundation și ține prelegeri de filosofie la Trinity College, Dublin.

„Acest volum captivant și accesibil al lui Durant, istoric și filosof, laureat al Premiului Pulitzer, ar trebui să fie o lectură esențială pentru oricine este interesat de evoluția gândirii umane. Durant analizează în detaliu personalități strălucite precum Confucius sau Darwin, trasează calea de la geniul lui Homer la sufletul chinuit al lui Dante și la onestitatea lui Whitman, cucerindu-l pe cititor prin stilul său irezistibil.“

Publishers Weekly

WILL DURANT

**CELE MAI STRĂLUCITE
MÎNȚI ȘI IDEI
ALE TUTUROR
TIMPURILOR**

WILL DURANT

**CELE MAI
STRĂLUCITE**

**MINTI ȘI IDEI
ALE TUTUROR
TIMPURILOR**

Compilată și editată de JOHN LITTLE

Traducere din limba engleză
PAULA MIHAI

LITERA

București

The Greatest Minds and Ideas of All Time

Will Durant

Compiled and edited by John Little

Copyright © 2002 John Little, Monica Ariel Mihell

și William James Durant Easton

Ediție publicată pentru prima oară de Simon & Schuster, Inc

Editura Litera

tel.: 0374 82 66 35; 021 319 63 90; 031 425 16 19

e-mail: contact@litera.ro

www.litera.ro

*Cele mai strălucite minți și idei
ale tuturor timpurilor*

Will Durant

Compilată și editată de John Little

Copyright © 2022 Grup Media Litera

Toate drepturile rezervate

Editor: Vidrașcu și fiii

Redactori: Laura Udrea, Ilieș Câmpeanu

Corectori: Georgiana Enache, Oana Apostolescu

Copertă: Flori Zahiu-Popescu

Tehnoredactare și prepress: Marin Popa

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

DURANT, WILL

Cele mai strălucite minți și idei ale tuturor timpurilor /

Will Durant; compilată și editată de John Little. –

București: Litera, 2021

ISBN 978-606-33-8163-8

I. Little, John (ed.)

Un om este norocos dacă, înainte de a muri, va aduna cât de mult poate din moștenirea sa culturală și o va transmite copiilor săi. Și până la ultima sa suflare va fi recunoscător pentru această moștenire inepuizabilă, știind că este mama noastră hrănitoare și trăinicia existenței noastre.

WILL DURANT

Luând în considerare observația de mai sus a lui Will Durant, ar trebui să dedic acest compendiu al celor mai mari figuri ale moștenirii noastre umane tuturor copiilor noștri și mai ales copiilor mei: Riley, Taylor, Brandon și Benjamin; ca să învețe și să simtă nobilul efort al omenerii și să descopere că omul este capabil de lucruri atât de mărețe încât ar putea stârni chiar și invidia zeilor.

Și pentru Edward și Benny Easton, ai căror bunici au muncit din greu de-a lungul atâtor decenii pentru a le putea oferi acest dar.

JOHN LITTLE

CUPRINS

Introducere 9

CAPITOLUL UNU

Venerarea fără rușine a eroilor 13

CAPITOLUL DOI

Zece „cei mai mari” gânditori 17

CAPITOLUL TREI

Zece „cei mai mari” poeți 39

CAPITOLUL PATRU

„Cele mai bune” o sută de cărți pentru educație 73

CAPITOLUL CINCI

Cele zece „culmi” ale progresului uman 101

CAPITOLUL ȘASE

Douăsprezece date fundamentale în istoria lumii 119

Indice 133

INTRODUCERE

În 1968, la scurt timp după ce au câștigat Premiul Pulitzer pentru literatură, Will Durant și soția sa, Ariel, au fost de acord să acorde un interviu televizat care a avut loc în casa lor din Los Angeles, California. Reporterul, care se închipuia un intelectual, i-a adresat lui Durant următoarea întrebare:

– Dacă ar fi să vă rog să numiți personalitatea care a influențat cel mai mult secolul nostru (secolul XX), răspunsul ar fi Karl Marx?

Durant a tăcut un moment și apoi a răspuns:

– Ei bine, dacă folosiți cuvântul în sensul său cel mai larg, cea mai mare parte a acestei influențe ar trebui atribuită inventatorilor tehnici, unor oameni precum Edison. Fără îndoială, dezvoltarea electricității a transformat lumea mai mult decât orice propagandă marxistă. Apoi, dacă vă gândiți la idei, cred că influența lui Darwin este totuși mai mare decât cea a lui Marx, însă în cu totul alt domeniu. Principalul fenomen al timpurilor noastre nu este comunismul; este declinul credinței religioase care are tot soiul de efecte asupra moralei și chiar asupra politicii, deoarece religia a fost o unealtă politică. Însă astăzi, în Europa, aceasta nu mai este un instrument, are o influență redusă în luarea deciziilor politice – în timp ce, cu 500 de ani în urmă, papa avea o influență superioară în comparație cu a oricărui alt conducător de pe Pământ.

Mai târziu, în timpul aceluiași interviu, reporterul s-a întors către interviemat și a întrebat:

– *Dr. Durant, dintre toate personajele care populează Povestea civilizației, pe care ți-ar fi plăcut cel mai mult să îl cunoști?*

Durant a cântărit îndelung întrebarea și, cu o expresie impasibilă, a răspuns:

– *Madame de Pompadour.*

Reporterul a fost de-a dreptul consternat.

– *De ce? a întrebat acesta.*

Cu o sclipire ochi, Durant i-a răspuns:

– *Păi, pentru că era frumoasă, fermecătoare, seducătoare, era savuroasă – ce altceva ți-ai mai putea dori?*

Amintesc aceste două anecdote nu doar pentru a dezvălui opiniile lui Durant cu privire la influența inventatorilor și a biologilor asupra istoriei omenirii ori obiceiul său de a-și folosi inteligența pentru a-i dezarma pe jurnaliștii care își luau vocația sau pe ei înșiși prea în serios (remarcase odată că umorul este asemănător filosofiei, ambele sunt puncte de vedere născute dintr-o perspectivă amplă asupra vieții), ci mai degrabă pentru a arăta că opinia sa în evaluarea semnificației personalităților și a evenimentelor din istoria omenirii a reprezentat un aspect urmărit constant – uneori de două ori în același interviu.

Este pe deplin de înțeles ca Durant să se aștepte să fie pus în postura de a răspunde la astfel de întrebări. Ori de câte ori un om petrece mai mult de o jumătate de secol cercetând și scriind o istorie integrală a civilizației în unsprezece volume este firesc ca lumea să își dorească să afle la ce concluzii a ajuns în urma acestei cutezanțe; să descopere ce epoci, ce tipologii și ce realizări au fost considerate în mintea lui cele mai mărețe sau cele mai semnificative. Pe cine, spre exemplu, ar înscrie Durant în Cartea de Onoare a filosofilor drept cei mai mari gânditori din istoria omenirii? Pe cine ar considera el drept mari poeți adevărați; pe cei care au făcut să rezoneze cele mai profunde sentimente sute și mii de ani după trecerea lor în neființă? Și care ar fi acele cărți absolut perfecte care ar trebui citite pentru a primi cea mai elocventă – și utilă – educație? În toată cariera sa, Durant a răspuns cererii în

creștere a publicului pentru astfel de evaluări calificate punând mâna pe condei și meșteșugind o serie de eseuri care conțin ierarhiile personale ale „celor mai mari zece gânditori“, „celor mai mari zece poeți“, „celor mai bune o sută de cărți pentru educație“, „celor zece culmi ale progresului uman“ și ale „celor douăsprezece date fundamentale în istoria omenirii“. Unele dintre aceste eseuri au fost publicate în periodice; altele au fost prezentate ca prelegeri în fața unui cerc exclusivist de participanți. Cu toate acestea, dacă nu te nimereai să cumperi acele reviste sau nu erai destul de norocos să participi la una dintre acele prelegeri, nu ar fi fost posibil să afli concluziile sale în privința acestor chestiuni. Din fericire, toate aceste eseuri au fost cuprinse în lucrarea *Cele mai strălucite minți și idei ale tuturor timpurilor*.

Întocmirea unui sistem de clasificare și apoi aplicarea acestuia asupra unei game atât de vaste de realizări umane reprezintă un demers sinuos, cu siguranță, dar care îi reușește într-o manieră genială lui Durant (ca întotdeauna); el nu doar prezintă dovezi convingătoare pentru selecțiile sale, ci îndeamnă cititorul să-și formeze propriile opinii și să privească, dincolo de împrejurări imediate (intuitive) și de cultura prezentă, într-un spațiu atemporal pe care l-a numit „Tărâmul Minții“, un fel de cămin de bătrâni al rațiunii, în care eroii speciei noastre continuă să trăiască și după ce și-au încheiat timpul și scopul în epocile în care au trăit, dar și unde a fi om este ceva lăudabil. De fapt, titlul primului capitol al acestei cărți vine tocmai să sublinieze conceptul său de bază: „Venerarea fără rușine a eroilor“.

Filosofia care rezultă din paginile tuturor cărților lui Durant, dar mai ales din *Cele mai strălucite minți și idei ale tuturor timpurilor*, este de netăgăduit „în favoarea omului“ și servește evidențierii măreției patrimoniului nostru intelectual și artistic. Întrucât a căutat întotdeauna să se raporteze la realizările pozitive ale evenimentelor din istoria omenirii, Durant a fost cunoscut drept „filosoful blând“ și „sfântul radical“. Mai pe scurt, a ales să pună în lumină, prin condeiul său, creștele cele mai semețe ale perfecțiunii din istoria speciei noastre.

Cartea de față cuprinde tot ce e mai bun din moștenirea noastră transmisă spre edificarea și beneficiul generațiilor viitoare, plină de bine cunoscuta erudiție, înțelepciune și capacitate unică ale lui Durant de a explica în termeni simpli și provocatori cele mai profunde evenimente și idei. Este o carte care poate fi la fel de bine o introducere minunată în scrierile lui Will Durant, dar și un rezumat, o cuantificare a geniului, un ghid de călătorie pentru evenimentele obligatorii din peisajul istoriei omenirii.

În multe privințe, este un îndrumător extraordinar și rațional pentru *Eroii istoriei* de Durant. Mai ales că, în timp ce *Eroii istoriei* prezintă o imagine de ansamblu a peste o sută de secole de realizări umane, *Cele mai strălucite minți și idei ale tuturor timpurilor* oferă aprecierile personale ale lui Durant asupra acestora. În plus, înglobează portretele a trei personalități (Darwin, Keats și Whitman) care fuseseră destinate să apară în cartea *Eroii istoriei*, însă, din cauza unei serii de nenorociri personale, culminând cu moartea lui Durant în 1981, au fost omise din text (iar ultimele două capitole planificate ale *Eroilor* – ultima carte a lui Durant – nu vor fi scrise niciodată).

Printr-o proză care se ridică uneori la măreția poeziei, *Cele mai strălucite minți și idei ale tuturor timpurilor* este o extensie a invitației de lungă durată făcute de Durant de a intra în lumea „celor mai buni dintre cei mai buni“, dar și un mijloc prin care se poate ajunge la recunoașterea și la înțelegerea geniului. Dividendele unei asemenea acțiuni sunt multe, așa cum a remarcat odată Durant:

Nu avem cum trăi în acel tărâm celest al tuturor geniilor fără să devenim puțin mai buni decât am fost. Și, deși nu vom găsi acolo visul amăgitor al tinereții, vom descoperi o binecuvântare blândă și o statornicie, o desfătare profundă pe care timpul nu ne-o poate răpi decât atunci când ia totul.

JOHN LITTLE

CAPITOLUL 1

VENERAREA FĂRĂ RUȘINE A EROILOR

DINTRE NUMEROASELE IDEALURI care, în tinerețe, au dat vieții sensul și strălucirea care lipsesc din perspectivele reci ale vârstei a doua, unul a rămas pentru mine la fel de clar și de plăcut ca întotdeauna – venerarea fără rușine a eroilor. Într-o epocă în care se tinde să se uniformizeze totul și să nu se venereze nimic, mă alătur victorianului Carlyle și-mi aprind lumânările precum Mirandola înaintea icoanei lui Platon la altarele marilor personalități.

Spun *fără rușine* pentru că știu cât este de perimat acum să acceptăm în viața de zi cu zi sau în istorie un geniu mai elevat decât noi înșine. Învățătura noastră democratică a uniformizat nu doar alegătorii, ci și liderii; simțim bucurie când demonstrăm că geniile cu care suntem contemporani sunt doar mediocrități și cele moarte, mituri. Dacă ar fi să-i dăm crezare istoricului H.G. Wells, Caesar a fost un nătărău și Napoleon un imbecil. Întrucât este contrar bunelor maniere să ne lăudăm pe noi înșine, obținem același rezultat demonstrând cu viclenie inferioritatea marilor personalități mondiale. În unii, poate, există un nobil și nemilos ascetism care ar smulge din inimi și ultima rămășiță de adorație și de venerație, ca nu cumva vechii zei să se întoarcă și să ne îngrozească din nou.

În ce mă privește, mă agăț de acest din urmă crez și descopăr în el o mulțumire și un stimul mai trainice decât cele provenite din extazele devoționale ale tinereții. Cât de firesc ar fi să îi recunoaștem marelui poet indian Rabindranath Tagore acea calitate care îi fusese atribuită de compatrioții săi o lungă

perioadă – *Gurudeva* („Maestrul venerat”) –, de ce ar trebui să ne închinăm în fața cascadelor și a piscurilor munților ori în fața unei luni de vară pe o mare liniștită și nu înaintea celui mai mare miracol dintre toate: un om deopotrivă genial și bun? Mulți suntem simple talente, copii isteți în jocul vieții, încât, atunci când geniul stă în fața noastră, nu putem decât să ne închinăm lui ca în fața unei manifestări a lui Dumnezeu, o continuare a creației. Astfel de oameni sunt însăși seva istoriei, pentru care politica și industria nu sunt nimic altceva decât trup și oase.

O parte a cauzei scolasticismului sec de care sufeream când James Harvey Robinson ne-a somat să ne umanizăm cultura a fost conceperea istoriei ca un flux impersonal de figuri și de „fapte”, în care geniul juca un rol atât de nesemnificativ încât și cronicile se mândreau cu ignorarea lui. Lui Karl Max i s-a datorat în primul rând această teorie a istoriei; era strâns legată de o viziune asupra vieții care se îndoia de omul excepțional, invidia talentul superior și îi preamărea pe cei modești ca moștenitori ai Pământului. În cele din urmă, oamenii au început să scrie istoria de parcă n-ar fi trăit-o deloc, de parcă n-ar fi trecut niciodată prin ea; golită de comediile sau de tragediile acelor bărbați zbuțuiați ori frustrați. Scrierile însuflețite ale lui Gibbon și Taine au creat grămezi de cenușă de o erudiție irelevantă în care fiecare fapt era corect, documentat – și mort.

Nu, adevărata istorie a omenirii nu stă în jertfe și în recompense, nici în alegeri și în bătălii, nici chiar în vocea omului de rând; ea se regăsește în contribuțiile de durată aduse de genii la suma cizilizației și culturii umane. Istoria Franței nu este, așa putea spune cu toată politețea, istoria poporului francez; a acelor bărbați și femei necunoscuți care au cultivat pământul, au peticit pantofi, au croit pânză și au vândut mărfuri (pentru că aceste lucruri au fost făcute peste tot și dintotdeauna) – istoria Franței este ceea ce au consemnat bărbații și femeile ei de excepție, inventatorii, oamenii de știință, cei de stat, poeții, artiștii, muzicienii, filosofi și sfinții, precum și ce au adăugat ei tehnologiei

și științei, măiestriei și decenței, poporului lor și omenirii. Și așa este pentru fiecare țară, și tot așa este pentru întreaga lume; istoria este, de fapt, istoria marilor oameni. Ce suntem noi, ceilalți, dacă nu doar cărămidă și mortar în mâinile lor, care ne modelează pentru a putea da naștere unui popor mai rafinat decât suntem? Prin urmare, văd istoria nu ca o scenă mohorâtă a politicii și a carnagiului, ci ca o luptă a omului de geniu cu inerția îndărătnică a materiei și cu misterul derutant al minții; lupta pentru a înțelege, a stăpâni și a se prelucra pe sine și societatea.

Văd oameni stând la hotarul cunoașterii scrutând orizonturi mai îndepărtate; oameni sculptând marmura în forme care îi înobilează pe oameni; oameni modelând popoare în instrumente mai bune ale măreției; oameni care creează un limbaj al muzicii și care dau muzicalitate limbajului; oameni visând la vieți mai senine – și trăindu-le. Există aici un proces de creație mai viu decât în orice legendă; o pietate mai reală decât în orice religie.

A contempla astfel de oameni, a ne strecura prin studiu într-o ucenicie modestă ca să-i privim cum muncesc și a ne încălzi la focul care îi consumă, asta înseamnă să recuperăm o parte din fiorul tinereții când credeam, în fața altarului sau în confesional, că îl putem auzi sau atinge pe Dumnezeu. În acea tinerețe plină de năzuințe credeam că viața este jalnică și că numai moartea ne putea arăta calea spre paradis. Ne-am înșelat; chiar și acum, în timp ce trăim, putem avea acces la el. Fiecare carte măreață, fiecare lucrare de artă revelatoare, fiecare consemnare a unei vieți devotate este o chemare și un acces nerestricționat la Câmpiile Elizee. Prea devreme am stins flacăra speranței și a venerației noastre.

Să schimbăm idolii și să reaprindem lumânările.

CAPITOLUL DOI

ZECE „CEI MAI MARI” GÂNDITORI

CE ESTE GÂNDUL? Descrierea e derutantă pentru că include toate lucrurile prin care ar putea fi definit. Este primul lucru de care suntem conștienți și ultimul mister al ființei noastre. Toate celelalte lucruri ni se înfățișează drept forme ale sale și toate realizările umane își găsesc în el sursa și scopul. Apariția sa este marele punct de cotitură în drama evoluției.

Când a început minunea? Poate când valuri mari de gheață s-au revărsat neconținut de la pol răcind aerul, distrugând aproape toată vegetația, nimicind nenumărate specii de animale neajutorate și incapabile să se adapteze și împingând câțiva supraviețuitori într-o regiune tropicală îngustă unde, timp de generații, s-au agățat de ecuator așteptând ca furia Nordului să se topească. Sau probabil că s-a întâmplat în acele zile critice, când formele de viață obișnuite și învechite au fost anulate de gheața invadatoare, iar modelele de comportament, moștenite sau tradiționale, nu s-au bucurat de nici un succes într-un mediu în care totul a fost modificat, căci animalele înzestrate cu instincte de supraviețuire relativ complete, dar rigide au fost eliminate neputându-se schimba din interior pentru a face față schimbărilor din exterior; în timp ce animalul pe care îl numim om, înzestrat cu o adaptabilitate precară, a învățat și s-a ridicat la o supraștiință de necontestat deasupra tuturor speciilor din pădure și de la câmpie.

Probabil într-o astfel de situație extremă de viață și de moarte a început raționamentul uman. Aceleași reacții native incomplet dezvoltate, dar perfect adaptabile pe care le vedem astăzi la prunci și care îi fac mult inferiori unui pui de animal, lăsându-le,

totuși, ca recompensă, posibilitatea de a învăța – aceeași maleabilitate a salvat omul și mamiferele superioare; în timp ce organisme puternice, precum mamutul și mastodontul, prădători supremi, nu au rezistat înghețului devenind simple surse pentru curiozitatea paleontologiei. Au tremurat și au murit, în timp ce omul, firavul om, a supraviețuit. Gândirea și descoperirile au început: confuzia instinctului nesigur a dat naștere primelor ipoteze timide, primei tentative de a trage o concluzie, primelor generalizări, primelor studii dureroase ale similitudinilor valorilor și ale regularităților secvenței, primei adaptări a lucrurilor învățate la situații atât de noi încât reacțiile instinctive și imediate s-au transformat în eșec total. Atunci, anumite instincte de acțiune au evoluat în moduri de gândire și în instrumente ale inteligenței: așteptarea vigilentă sau urmărirea prăzii s-a transformat în atenție; frica și fuga au devenit prudență și deliberare; combativitatea și atacul au devenit curiozitate și analiză; manipularea a devenit experiment. Animalul s-a ridicat în picioare și a devenit om, sclav într-o mie de circumstanțe, cu un curaj sfios în fața nenumeratelor primejdii, dar predestinat de-acum să fie stăpânul Pământului în felul său lipsit de trăinicie.

Aventura rațiunii umane

De la acea epocă obscură până la spațiul și timpul prezente, istoria civilizației a fost aventura rațiunii umane. Cu fiecare pas pe scara progresului s-a crezut că am evoluat încet și vremelnic la o putere mai mare și la o viață mai bună. Dacă ideile nu stabilesc istoria, invențiile o fac; și invențiile sunt condiționate de idei. Desigur, dorința, neliniștea năzuințelor noastre de nestăvilit ne provoacă să gândim; și oricât de motivate sau de inspirate ar fi, se știe că se va găsi o cale. Nu este astfel nevoie să rezolvăm vechea dispută dintre veneratorii de eroi, cum ar fi Carlyle și Nietzsche, care rezumă istoria la personalități ilustre, și disprețuitorii care, la fel ca Spencer și Marx, percep doar cauze economice în spatele evenimentelor

istorice; putem fi siguri că nici o presiune din partea circumstanțelor economice nu ar fi îndeajuns pentru progresul omenirii dacă nu ar fi intervenit scânteia edificatoare a gândirii.

Poate că Tarde și James au dreptate și toată istoria este o succesiune de invenții făcute de un geniu și transformate de oameni în convenții, o serie de inițiative luate de lideri cutezători și răspândite în rândul maselor de valurile imitației. Nu există îndoială că începutul și apogeul fiecărei epoci sunt marcate de un mare geniu, vocea și reperul epocii sale, moștenitorul și interpretul trecutului, ghidul și deschizătorul de drumuri spre viitor. Dacă am putea găsi în fiecare epocă a prezentei civilizații figura reprezentativă și dominantă în gândire, ar trebui să avem o vie privire de ansamblu a istoriei noastre. Însă, pe măsură ce ne confruntăm cu sarcina de a selecta aceste personaje ale scenei în jurul cărora gravitează piesa, suntem descurajați de o multitudine de obstacole. Care va fi testul nostru suprem? Cum vom ști pe cine să nominalizăm și pe cine să omitem din lista oamenilor de geniu?

Criteriile

Ei bine, vom fi nemiloși și dogmatici în această privință; și, cu toate că ne va frânge inimile, nu vom accepta în lista noastră nici un erou al cărui gând, oricât de iscusit sau de profund ar fi fost, nu a avut o influență durabilă asupra omenirii. Acesta trebuie să fie testul nostru suprem. Vom încerca să ținem cont de originalitatea și de domeniul de aplicare, de veridicitatea și de profunzimea fiecărui gânditor; însă ceea ce trebuie să avem în vedere mai presus de toate este amploarea și durabilitatea influenței asupra vieților și minților oamenilor. Doar așa putem controla, într-o oarecare măsură, prejudecățile noastre personale pentru a ajunge la o imparțialitate moderată în alegerea noastră.

Și cum vom defini un „gânditor”? Probabil că termenul va cuprinde filosofi și oameni de știință – însă numai pe aceștia? Să includem oameni precum Euripide sau Lucretius, ori Dante, Leonardo,

Shakespeare sau Goethe? Nu; ne vom pleca cu smerenie în fața unor nume atât de mari și le vom clasa, în ciuda amplitudinii și profunzimii gândirii lor, ca gânditori secundari, artiști în primul rând și mai presus de toate. Să includem lideri extrem de influenți, precum Iisus, Buddha, Sfântul Augustin sau Luther? Nu; acești fondatori și revitalizatori ai religiei ar acoperi doar parțial definiția noastră; nu gândul sau înțelepciunea i-au făcut să miște lumea din micul lor univers terestru, ci sentimentul și pasiunea nobilă, o viziune mistică și o credință de nestrămutat. Să-i admitem în consiliul nostru de zece personalități pe acei oameni de acțiune ale căror nume răsună pe coridorul istoriei – oameni precum Pericle, Alexandru cel Mare, Caesar, Carol cel Mare, Cromwell, Napoleon sau Lincoln? Nu; dacă extindem înțelesul termenului „gânditor” pentru a cuprinde astfel de eroi în aria sa, îl vom priva de semnificația sa distinctivă și nu vom reuși să surprindem semnificația gândirii. Trebuie să cuprindem în interior doar filosofi și oameni de știință. Îi vom căuta doar pe aceia care prin gândirea lor, mai degrabă decât prin acțiuni sau pasiune, au influențat cel mai mult omenirea. Îi vom căuta în locurile liniștite ale lumii, departe de mulțimea furioasă; în acele colțuri tainice unde gândurile mărețe veneau când doreau ele, nu când doream noi, și unde, pentru o clipă, au văzut, ca într-o transfigurare, chipul adevărului. Deci, cine va fi primul?

1. CONFUCIUS Apar imediat certuri și îndoieli. Conform cărui principiu trebuie să-l includem pe Confucius și să-i omitem pe Buddha și pe Hristos? Din aceste motive: că era mai degrabă un filosof moralist, decât un predicator scrupulos; că înclinația sa spre viața virtuoasă s-a bazat mai degrabă pe motive seculare, decât pe considerații supranaturale; că seamănă mult mai mult cu Socrate decât cu Iisus.

Născut (552 î.Hr.) într-o epocă măcinată de haos, în care vechea putere și glorie a Chinei trecuseră prin dezintegrarea feudală și

prin conflictele facțiunilor, Kung-fu-tse s-a angajat să restabilească bunăstarea și ordinea în țara sa. Cum? Să-l lăsăm să vorbească:

Când au dorit să clarifice și să propage cele mai înalte virtuți din lume, iluștrii antici și-au organizat statele după rânduiala cuvenită. Înainte de a-și organiza statele după rânduiala cuvenită, și-au instruit familiile. Înainte de a-și instrui familiile, și-au cultivat sinele. Înainte de a-și cultiva sinele, și-au desăvârșit sufletele. Înainte de a-și desăvârși sufletele, au încercat să gândească sincer. Înainte de a încerca să gândească sincer, și-au extins la maximum cunoștințele. O asemenea investigație a cunoașterii stătea în cercetarea lucrurilor, în a le vedea exact așa cum sunt. Când lucrurile au fost astfel cercetate, cunoașterea a devenit completă. Când cunoașterea a fost completă, gândurile lor au devenit sincere. Când gândurile lor au devenit sincere, sufletele lor au atins perfecțiunea. Când sufletele lor au atins perfecțiunea, ei înșiși au devenit cultivați. Când ei înșiși au devenit cultivați, familiile lor au devenit instruite. Când familiile lor au devenit instruite, statele lor au ajuns să fie bine organizate. Atunci întreaga lume a devenit liniștită și fericită.

Iată o filosofie morală și politică solidă în cuprinsul unui paragraf. Era un sistem destul de conservator; preamărea manierele și eticheta și desconsidera democrația; în ciuda enunțării clare a Regulii de Aur, acest sistem era mai aproape de stoicism decât de creștinism. Unui elev care îl întrebase dacă trebuie să răspundă binelui cu răul, Confucius i-a răspuns: „Atunci, cu ce vrei răsplăti bunătatea? Răspunde binelui cu binele și răului cu dreptatea“. El nu credea că toți oamenii sunt egali; și era de părere că inteligența nu este un dar universal. După cum a spus elevul său, Mencius: „Faptul că omul diferă de animalele inferioare este considerat fără importanță. Majoritatea oamenilor nu pun preț pe acest aspect“.

Pentru un popor, cel mai bun lucru ar fi să țină persoanele ignorante departe de funcțiile publice și să se asigure că va fi condus de oamenii cei mai înțelepți.

Locuitorii unui mare oraș, Chung-tu, l-au crezut pe cuvânt și l-au făcut magistrat. „O reformă extraordinară“, ni se spune, „al cărui rezultat s-a observat în comportamentul poporului.. A fost sfârșitul nelegiuirilor... Necinstea și desfrâul au dispărut din peisaj. Loialitatea și buna-credință au devenit caracteristici ale bărbaților, castitatea și obediența, ale femeilor.“ Era prea frumos ca să fie adevărat și probabil nu a ținut foarte mult. Însă chiar și în timpul vieții sale, adepții lui Confucius i-au înțeles măreția și au prevăzut influența durabilă pe care urma să o aibă în modelarea comportamentului și a echilibrului înțelepciunii placide a chinezilor. „Discipolii săi l-au îngropat cu mare fast. Mulți dintre aceștia și-au construit colibe lângă mormântul său și au rămas acolo, jelindu-l ca pe un părinte aproape trei ani. Când toți ceilalți au plecat, Tse-Kung“, care l-a iubit mai mult decât toți discipolii la un loc, „a continuat să stea lângă mormântul său, singur, încă trei ani.“

2. PLATON În prezent, ne confruntăm cu noi probleme. Ne confruntăm cu civilizații întregi în care nu putem găsi nici un nume dominant, nici o personalitate laică marcantă care să se exprime și să formeze poporul prin gândirea sa. La fel s-a întâmplat și în India, și în rândul evreilor, și printre popoarele nomade din Semiluna Fertilă din Asia Mică: avem un Buddha, un Isaia, un Iisus și un Mahomed, însă nu avem nici un om de știință sau vreun filosof de rang mondial. Și, pe de altă parte – poate cea mai longevivă și cea mai fascinantă civilizație pe care a cunoscut-o vreodată omenirea –, avem o sută de faraoni și nenumărate relicve ale unei arte variate, dar nici un nume nu se remarcă precum al celui care a adus trecutul în lumina înțelepciunii și care, prin autoritate, și-a pus amprenta asupra dezvoltării intelectuale a națiunii sale. Cu respectul cuvenit trebuie să

omitem aceste popoare și secole și să luăm în considerare gloria Greciei din epoca lui Pericle.

De ce îl iubim pe Platon? Pentru că Platon însuși a fost un iubitor: de tovarăși, de bețiile „orgiilor” dialectice, un căutător pasionat al realității evazive din spatele gândurilor și al lucrurilor. Îl iubim pentru energia sa nemărginită, pentru jocul sălbatic și nestatornic al imaginației sale, pentru bucuria pe care a găsit-o în viață, cu toată complexitatea ei nerăscumpărată și aventuroasă. Îl iubim pentru că a trăit intens fiecare minut al vieții și nu a încetat niciodată să se dezvolte; unui astfel de om i se poate ierta orice greșală pe care a făcut-o. Îl iubim datorită pasiunii sale imense pentru reconstrucția socială prin control inteligent; pentru că a păstrat de-a lungul celor optzeci de ani ai săi acel interes pentru perfecționarea progresului oamenirii, care pentru cei mai mulți dintre noi reprezintă pierderea desfătărilor tinereții; deoarece el și-a imaginat filosofia nu doar ca un instrument pentru interpretarea, ci pentru remodelarea lumii. Îl iubim pentru că a venerat frumusețea la fel de mult ca adevărul, pentru că a conferit ideilor mișcarea vie a dramei și le-a îmbrăcat în toată splendoarea artei. În *Republica* și în *Dialoguri* descoperim un joc tumultuos al imaginației creative care ar putea lesne concura cu Shakespeare; în ele, alegoriile sunt oferite cu o darnică exaltare; în ele regăsim umorul care lipsește filosofilor noștri moderni plictisitori; în ele nu vorbim despre un singur sistem, ci despre toate sistemele; în ele există o sursă abundentă de filosofie europeană; în ele, proza este puternică și frumoasă ca marile temple în care bucuria greacă s-a transpus în marmură; în ele a luat naștere și s-a dezvoltat proza literară.

Atunci, Platon trebuie să fie cel de-al doilea nume. Dar va trebui să-l protejăm împotriva unei provocări foarte echitabile: cum rămâne cu bătrânul Socrate, considerat aproape părintele și cu siguranță cel mai mare martir al filosofiei? Ar părea ridicol să-l omitem dintr-o listă care va cuprinde eroi care nu sunt nici pe jumătate la fel de măreți precum este el. Cititorul nu trebuie să fie

șocat să afle că Socrate este pe jumătate mit și doar pe jumătate om. Un învățat francez, M. Dupréel (în *La Légende Socratique*), a redus nobilul critic la nebulosul statut istoric al lui Ahile, Oedip, Romulus și Siegfried. Fără îndoială, când vom fi morți, un savant scrupulos și conștiincios va demonstra că nu am existat niciodată. Însă putem fi siguri că într-o mare măsură faima de filosof a lui Socrate i se datorează imaginației creatoare a lui Platon, care l-a folosit pe magnificul trândav ca portavoce a convingerilor sale. Cât din Socratele lui Platon era într-adevăr Socrate probabil că nu vom ști niciodată. Să-l luăm pe Platon ca o îmbinare a celor doi.

Dialogurile sale se situează printre bunurile cele mai de preț ale omenirii. Aici a prins formă filosofia pentru întâia oară și, în timp, prin exuberanța tinereții a atins o perfecțiune de neegalat. Vreți să auziți un discurs nobil despre dragoste și prietenie? Citiți *Lysis*, *Charmide* și *Phaidros*. Vreți să știți ce a crezut un suflet mare și tandru – platonismul socratic – despre viața de apoi? Citiți *Phaidon*, ale cărui ultime pagini sunt socotite dintre cele mai de seamă din istoria prozei. Sunteți interesat de enigmele minții, de misterele cunoașterii? Citiți *Parmenide* și *Theaitetos*. Sunteți interesați de orice? Citiți *Republica*: aici veți găsi metafizică, teologie, etică, psihologie, teoria educației, teoria guvernării statelor, teoria artei; aici veți găsi feminism și control al nașterilor, comunism și socialism cu toate virtuțile și dezavantajele lor, educație eugenică și liberală, aristocrație și democrație, vitalism și psihanaliză – dar ce nu veți găsi aici? Nu este de mirare că Emerson a conferit *Republicii* cuvintele pe care, uneori, piosul Omar le scrisese despre Coran: „Ardeți bibliotecile, căci valoarea lor se află în această carte”.

Mai există vreo urmă de îndoială referitoare la influența lui Platon? Luați în considerare Academia pe care a fondat-o, prima și cea mai longevivă dintre universitățile lumii. Luați în considerare renașterea continuă a filosofiei lui Platon de la neoplatonicii din Alexandria la platonicii de la Cambridge, Anglia. Luați în considerare răspândirea teologiei creștine cu gândirea și simbolismul platonice, precum și supremația lui Platon în cultura Evului Mediu

timpuriu. Luați în considerare platonismul entuziast al Renașterii, când masa lui Lorenzo a recucerit o parte din gloria *Banchetului*, iar Pico della Mirandola a aprins cu evlavie lumânări înaintea icoanei Maestrului. Luați în considerare că, în acest moment, într-o sută de țări și o mie de orașe, o sută de mii de studenți, tineri și bătrâni, absorbiți de *Repubblica* sau de *Dialoguri*, sunt transformați încet și cu grațitudine într-o înțelepciune sensibilă de către ardoarea și subtilitatea lui Platon. Aceasta este nemurirea sufletului care face aproape nesemnificativă trecerea trupului.

3. ARISTOTEL Toată lumea ar fi de acord că Aristotel trebuie să se regăsească în lista noastră. Evul Mediu l-a numit *Filosoful*, ca și când ar fi vrut să spună că acesta ar întruchipa perfecțiunea desăvârșită. Însă nu acesta este motivul pentru care îl prețuim; textele pe care le-a lăsat expun atât de plictisitor o moderație lipsită de pasiune încât, după ce am simțit strălucirea lui Platon, înghețăm la atingerea minții temperate a Stagiritului. Însă este nedrept să-l evaluăm după cărțile sale; acum știm că acestea nu au fost altceva decât notițe scrise în grabă, uneori de el, alteori de cursanții săi, ca îndrumare sau amintiri ale prelegerilor sale; ar fi absurd să-l judecăm comparând aceste fragmente tehnice cu dialogurile vii prin care Platon a câștigat pentru prima dată un public larg pentru filosofie.

Însă haideți să depășim odată această barieră a terminologiei scolastice și a gândirii axate pe dispreț și ne vom regăsi în prezența unui intelect de o profunzime și de o amploare aproape de necrezut. Vorbim despre o călătorie globală pe care nici o altă minte nu a mai înfăptuit-o de atunci; aici fiecare chestiune științifică și filosofică primește analiza cuvenită, interpretarea și concluzia justificabile; aici cunoașterea este cumulul muncii a mii de observatori, armonizată într-o viziune unitară despre lume. Acum se naște limbajul filosofic, iar astăzi este greu de crezut că poți gândi fără a folosi principiile gândirii lui Aristotel.

Aceasta este înțelepciunea: liniștită, sobră și aproape perfectă, ca o inteligență fără limite, debordând maiestuos viață. Apar științe noi, fondate cu o ușurință aproape întâmplătoare, de parcă aceste creații supreme ale intelectului uman nu ar fi altceva decât amuzamentul unui filosof; își fac apariția biologia, embriologia și logica. Nu că nici un om nu se gândise vreodată la acestea înainte, doar că nimeni nu își controlase gândirea prin observare atentă, experiment migălos și formulare sistematică a rezultatelor. Exceptând astronomia și medicina, istoria științei începe cu lucrările enciclopedice ale neobositului Stagirit.

Doar Confucius a mai avut o influență la fel de însemnată. Toată lumea știe cum în Alexandria din Egipt și în Imperiul Roman opera lui Aristotel a devenit fundamentul dezvoltării științei; cum în secolul XIII scrierile sale filosofice, aduse de invadatorii mauri pentru a redeștepta Europa, au avut un rol fertilizant în dezvoltarea filosofiei scolastice; cum renumitele *Summae* din acea epocă plină de energie creatoare erau doar adaptări ale *Metafizicii* și ale *Organonului*; cum Dante l-a plasat pe Aristotel pe primul loc între toți gânditorii – „stăpânul celor care știu”; cum Constantinopolul a adus ultimele comori pierdute ale gândirii sale studenților avizi ai Renașterii; și cum această suveranitate liniștită a unui singur om asupra unui mileniu de istorie intelectuală s-a încheiat doar cu insolenta ireverență a lui Occam și Ramus, cu știința experimentală a lui Roger Bacon și cu filosofia inovatoare a lui Francis Bacon. Nu vom mai găsi niciodată în acest tur în jurul lumii în care suntem angajați un alt nume care a inspirat și a captivat atât de mult timp mințile oamenilor.

4. SFÂNTUL TOMA D' AQUINO Lăsăm în urmă Grecia și ajungem la Roma. Cine au fost marii gânditori de acolo? Lucretius, primul și cel mai bun dintre toți. Cu toate acestea, pentru că filosofia sa nu era a lui, ci cu umilă nepărtinire fusese atribuită lui Epicur, și pentru că influența sa asupra propriului popor și asupra posterității

a fost una ezoterică și izolată, atingând doar mințile cele mai luminate, va trebui să-l situăm în afara cercului nostru, consolându-l cu poziția sa fruntașă în literatura lumii. Cât despre Seneca, Epictet și Marc Aureliu, și ei au fost ecouri ale grecilor, adepți ai apatiei lui Zenon față de o Romă pe moarte. Vechea civilizație dispărea pe măsură ce scriau; forța poporului dispăruse; oamenii liberi fuseseră înlocuiți cu sclavi peste tot, iar mărețele orașe libere din trecut erau umilite de vasalitate și de tribut. Gânditorii s-au împărțit în trântori epicurei sau stoici spartani, mult prea riguroși pentru a se răsfața cu deliciile filosofiei. Dintr-odată, construcția antică s-a prăbușit, iar civilizația europeană a colapsat în ruine.

A început din nou când Biserica a vindecat conflictele facțiunilor cu autoritatea mistică a Cuvântului și a adus bărbații înapoi de pe câmpurile de luptă la o viață liniștită. Împărații s-au dus, papii au rămas; legiunile nu au mai mărșăluit, însă călugării și misionarii credinței în ascensiune au creat în tăcere o nouă ordine în care gândirea se putea dezvolta din nou. Cât de lungă și de mohorâtă a fost această a doua tinerețe a minții europene conștiente! Și astăzi suntem într-un echilibru precar în iluminarea noastră încât putem simți încă, întipărită în memorie, orbecăiala terifiantă a acelor lungi ani.

Apoi s-a dezvoltat comerțul, târgurile s-au transformat în orașe, școlile în universități; a fost din nou posibil ca o parte a omenirii să fie eliberată de trudă pentru plăcerea și luxul de a gândi. Abelard a agitat jumătate de continent cu retorica sa. Bonaventure și Anselm au stabilit într-o teologie măreață rațiunea credinței medievale. Când lucrarea de pregătire a fost completă a apărut un alt Aristotel, Sfântul Toma d'Aquino, un om care a luat universul drept specialitatea sa și a construit o punte fragilă a rațiunii peste prăpastia dintre cunoaștere și credință. Ceea ce a făcut Dante pentru speranțele și temerile Renașterii catolice, d'Aquino a realizat pentru cunoașterea acestora: unificarea cunoștințelor, interpretarea lor și concentrarea asupra marilor probleme ale vieții și ale morții. Lumea nu-l urmează acum, preferând un Toma

„necredinciosul“ în locul unui dogmatic, însă a fost o vreme când fiecare minte luminată l-a onorat pe Doctorul Angelic și fiecare filosofie își lua ca premisă monumentală *Summae*. Chiar și astăzi, în sute de universități și în mii de colegii, gândirea sa este considerată mai sănătoasă decât știința, iar filosofia sa este sistemul oficial al celei mai puternice Biserici din creștinătate. Poate nu îl apreciem așa cum i-am apreciat pe rebelii și pe martirii filosofiei, însă, datorită modestei sale supremații într-un secol important și a vastei sale influențe asupra a milioane și milioane de oameni, trebuie să-i găsim un loc în litania cugetării noastre.

Fără îndoială, unele inimi se vor frânga la această selecție, inclusiv a autorului. Există atât de multe alte nume care ar putea fi invocate aici cu mult mai multă dragoste decât cel al lui Toma, nume mult mai pe placul lumii moderne; nume precum Spinoza sau Nietzsche, pentru care se poate nutri mai degrabă o afecțiune pasională decât un simplu respect intelectual. Însă dacă ne dovedim neloiali standardelor pe care noi înșine le-am stabilit, am putea la fel de bine să renunțăm imediat la căutare; atunci, lista noastră ar fi mai curând un album al favoriților decât o galerie a minților strălucite...

5. COPERNIC Și apoi a apărut o voce din Polonia, spunând că acest Pământ, așternut al picioarelor lui Dumnezeu și refugiu al pelerinajului său mântuitor, era un satelit neînsemnat al unui Soare de mică dimensiune. Părea un lucru atât de simplu de spus; de acum nu mai putem să ne temem sau să fim surprinși; considerăm de la sine înțeles că acest Pământ pe care stăm este un lucru trecător, o unificare de elemente cu totul întâmplătoare care se vor dezintegra și vor lăsa în urmă doar distrugere. Însă pentru lumea medievală, ale cărei filosofii se bazaseră în totalitate pe legătura strânsă dintre Pământ și Dumnezeu, pe solicitarea morală constantă a divinității din partea omului, această nouă astronomie era

o blasfemie ateistă, o lovitură nemiloasă care părea să răstoarne scara lui Iacov pe care credința o înălțase între îngeri și oameni.

Cartea lui Copernic *Despre revoluțiile sferelor cerești* a fost bine intitulată, căci nici o altă carte din istorie nu a provocat o revoluție mai mare. Acel călugăr polonez pios, șezând răbdător în fața stelelor enigmatice, nu a avut intenții rele; el nu a avut nici o bănuială depre influența gândirii sale asupra viitorului credinței; s-a pierdut pe sine în căutarea cunoașterii; el era convins că tot adevărul trebuie să fie bun și frumos și că îi va elibera pe oameni. Și astfel, prin magia matematicii sale, a transformat un univers geocentric și antropocentric – o lume care se învârtea în jurul Pământului și al omului – într-un caleidoscop de planete și de stele în care Pământul părea doar o clipă de precipitare a unei nebuloase plutitoare. Totul s-a schimbat – distanțe, semnificații, destine. Și Dumnezeu, pe care-l simțiserăm mai aproape decât mâinile și picioarele, care păruse să sălășluiască în norii prietenoși și curgători, a dispărut în întinderile îndepărtate ale unui spațiu fără frontiere. Era ca și cum zidurile casei unui om ar fi fost dărâmate de un vânt orb și furios, lăsându-l fără adăpost în întunericul infinitului.

Exceptând această influență nemăsurată a muncii sale, nu știm cât de profund a fost Copernic în postura de gânditor. Cu el începe Epoca Modernă. Cu el începe laicismul. Cu el rațiunea își marchează propria Revoluție Franceză împotriva unei credințe întronate din vremuri imemorabile și omul își începe efortul susținut de a reconstrui cu gândul palatul spulberat al visurilor sale. Raiul devine nimic mai mult decât cer și spațiu și neant, coboară pe Pământ și dă naștere unor viziuni ale Utopiei în inimile flămânde ale oamenilor care au sperat la paradis. A fost ca în fabula spusă de Platon, despre zeii care avuseseră grijă de om până la vârsta maturității și apoi dispăruseră, lăsându-l la dispoziția propriei inteligențe. Sau ca în zilele sălbatice de demult, când Bătrânul tribului i-a luat pe tinerii bărbați și i-a dus departe, poruncindu-le să-și caute alt pământ și să-și clădească acolo

propriile cămine și fericirea. Odată cu revoluția lui Copernic, omul a fost constrâns să se maturizeze.

6. SIR FRANCIS BACON El nu s-a clătinat din pricina acestei maturizări forțate. Dimpotrivă, secolul care i-a urmat lui Copernic a fost unul caracterizat de mare îndrăzneală și curaj în toate domeniile. Vase de dimensiuni mici au început să exploreze Pământul acum rotund și mărginit; minți fragile au început să exploreze sfera intelectuală, fără să le pese de doctrină, necondiționate de tradiție și neînchipuindu-și vreodată că omenirea ar putea da greș. O, verva acelor zile strălucitoare ale Renașterii, când sărăcia de mii de ani fusese aproape uitată și munca de mii de ani îi făcuse pe oameni mai bogați și mai îndrăzneți, plini de dispreț față de bariere și de limite! Sclipirea acelor ochi vigilenți, sângele roditor din acele corpuri puternice, culoarea caldă a veșmintelor lor luxoase, poezia spontană a aceluia discurs plin de zel, nestăvilitele dorințe creative, căutarea și expansiunea și cutezanța unor minți recent luminate – vom mai avea parte de astfel de zile vreodată?

Pe cine putem desemna ca voce și simbol al acestei epoci de efervescentă? Pe Leonardo – pictor, muzician, sculptor, gravor, arhitect, anatomist, fiziolog, fizician, inventator, inginer, chimist, astronom, geolog, zoolog, botanist, geograf, matematician și filosof? Din păcate, definițiile și criteriile noastre îl exclud: el a fost (nu-i așa?) în primul rând artist și abia mai apoi filosof sau om de știință; ne amintim de el datorită lucrărilor *Cina cea de Taină* și *Mona Lisa* și nu datorită teoriei sale despre fosile sau datorită faptului că l-a anticipat pe Harvey, ori datorită viziunii sale mărețe asupra Legii universale și eterne. Sau va fi Giordano Bruno, acel suflet aflat veșnic în căutare, nemulțumit de existența limitată, avid de o unitate fără margini, intolerant față de separări, secte, dogme și crezuri, doar puțin mai ușor de controlat decât vânturile iernii, doar puțin mai înfocat decât Etna și condamnat de propriul său spirit furtunos să moară ca un martir?

Nu, nu poate fi Bruno, căci a existat unul mai ilustru decât el: „omul care a sunat clopotul care a chemat înțelepții“, cel care a trimis o provocare tuturor iubitorilor și slujitorilor adevărului de pretutindeni să se unească în noua ordine de slujire a științei; cel care a proclamat misiunea gândirii nu ca dispută scolastică zădărnă sau ca speculație academică fără fundament, ci ca o cercetare inductivă asupra legilor naturii, extinderea hotărâtă a stăpânirii omului asupra condițiilor propriiei vieți; omul care a reprezentat pe hartă, prin autoritatea sa regală, domeniile necucerite ale cercetării, a asociat sute de științe cu sarcinile ce le revin și a prezis victoriile lor incredibile; omul care a inspirat Societatea Regală a Marii Britanii și marea *Enciclopedie* a Franței, care a schimbat viziunea oamenilor asupra cunoașterii, văzută drept meditație, în cunoaștere ca putere de remodelare; care disprețuia venerarea și tânjea după control; care a răsturnat logica aristotelică a rațiunii lipsite de griji și a întors privirea științei către fața autorevelatoare a naturii; care a purtat în sufletul său curajos, mai presus de orice alt om din acea epocă vastă, spiritul și scopul gândirii moderne. Acesta a fost, fără îndoială, Francis Bacon.

7. SIR ISAAC NEWTON Din acea zi și până în zilele noastre, istoria intelectului european a fost, în mod predominant, progresul adepților lui Bacon împotriva concepției medievale a lumii.

În mod predominant, dar nu continuu; există multe figuri ilustre care au stat deoparte de acest drum principal. În opera lui Descartes, noul se zbate în brațele vechiului din care nu ajunge să se elibereze niciodată; în marele suflet unificator al lui Leibnitz, tradiția medievală este încă suficient de puternică pentru a transforma un matematician într-un teolog nesigur; și în opera lui Immanuel Kant vocea credinței ancestrale vorbește prin scepticismul Iluminismului. În mod ciudat, unind aceste două tipuri de gândire – științifică și religioasă – regăsim portretul lui Spinoza: șlefuitor de lentile și fanatic al lui Dumnezeu; pasionat tăcut al

speculațiilor izolate și inventator al metafizicii științei moderne; iubitor de mecanică și de geometrie și martir în egală măsură ca Bruno al filosofiei, pierind însă de o moarte mai lentă și mai obscură. După apariția sa, fiecare minte profundă i-a simțit puterea, fiecare istoric a atestat profunzimea liniștită a înțelepciunii sale. Dar ne-am propus să-i judecăm pe acești eroi ai minții în termeni obiectivi în ce privește influența, mai degrabă decât prin estimări personale ale înțelepciunii, și până și un susținător al lui Spinoza trebuie să mărturisească că atingerea vindecătoare a „filosofului blând” s-a răsfrânt mai degrabă asupra celor mai alese și mai nobile suflete decât asupra maselor sau a claselor omenirii. El face parte din aristocrația izolată a gândirii, iar lumea nu a ajuns încă la nivelul său.

În ce îl privește pe Sir Isaac Newton nu poate fi vorba despre o astfel de controversă. „Fiecare școlar cunoaște” povestea geniului său distrat; cum marele om de știință, lăsat să-și manifeste înțelepciunea în ale gătitului, după ce i s-a spus să fiarbă un ou trei minute pentru masa de prânz, și-a pus cronometrul în apă și a privit oul cât timp ceasornicul fierbea; sau cum matematicianul distrat a mers în camera sa pentru a se schimba pentru cină, s-a dezbrăcat și s-a dus mulțumit la culcare (ar fi trist dacă aceste povești încântătoare nu ar fi adevărate). Nu foarte mulți școlari știu însă că *Principia* ale lui Newton au marcat asumarea tăcută, prin știință, a stăpânirii sale incontestabile asupra gândirii moderne; că legile mișcării și mecanicii stabilite de Newton au stat la baza tuturor progreselor practice ulterioare, ale acelei suprafețe reordonate a Pământului și ale acelei vieți extinse și mai intense, care reprezintă miracolele științei în zilele noastre; descoperirea gravitației a luminat întreaga lume a astronomiei și a adus confuzia strălucitoare a stelelor într-o unitate aproape organică. „Nu cu mult timp în urmă”, a spus Voltaire, „o companie distinsă adresa întrebarea banală și frivolă” (din păcate, acesta este un citat inoportun!) „care a fost cea mai importantă personalitate – Caesar, Alexandru, Timur sau Cromwell? Cineva a răspuns că, fără îndoială, este

Isaac Newton. Și pe bună dreptate: căci celui care ne stăpânește mintea prin puterea adevărului, și nu celor care înrobesc prin violență, îi datorăm venerația noastră.“ Chiar și în timpul vieții sale, oamenii au înțeles că Newton aparținea eroilor lumii.

8. VOLTAIRE Voltaire a fost cel care a introdus în Franța mecanica lui Newton și psihologia lui Locke și astfel a început marea perioadă a Iluminismului. Mințile scolastice vor fi șocate să-l vadă pe Voltaire inclus printre gânditorii supremi ai omenirii; vor obiecta spunând că gândirea sa a fost mai degrabă preluată decât originală și că influența lui a fost imorală și distructivă. Dar care dintre noi este original, exceptând fizionomia? Ce idee putem zămisli astăzi care nu s-a bucurat deja, sub o formă sau alta, de trecerea timpului? Este mai ușor să fii original în greșală decât în adevăr, pentru că fiecare adevăr înlocuiește o mie de minciuni. Un filosof cinstit va admite, la fel ca Santayana, că adevărul, cu trăsăturile sale, este la fel de vechi ca Aristotel și că tot ce trebuie să facem în prezent este să avizăm și să modificăm proiectul adaptându-l nevoilor noastre de moment. Nu a preluat Spinoza, cel mai profund dintre gânditorii moderni, noțiunile de bază ale filosofiei sale de la Bruno, Maimonide și Descartes? Nu a susținut Ramus, ca teză de doctorat, neînsemnata teorie că totul în Aristotel este fals, exceptând ceea ce a furat de la Platon? Și Platon, la fel ca Shakespeare, nu a împrumutat cu generozitate din fiecare tezaur, însușindu-și aceste bunuri furate prin faptul că le-a transformat cu grație? Admițând că Voltaire, la fel ca Bacon, „și-a aprins lumina cunoașterii la făclia fiecărui om“; că a făcut să strălucească atât de puternic încât a luminat întreaga omenire. Lucrurilor ce păreau anoste el le-a oferit strălucire; el a curățat și a lustruit lucrurile ce păreau întunecate, limpezindu-le; lucrurile ce păreau academice, el le-a îmbrăcat într-un asemenea limbaj încât întreaga lume să le înțeleagă și să se bucure de ele. Nimeni niciodată nu a predat atât de multe sau cu o asemenea măiestrie irezistibilă.

Influența lui a fost distructivă? Cine va putea spune? Să abandonăm aici obiectivitatea judecății pe care ne-am asumat-o cu mândrie și să respingem râsul filosofului Ferney pentru că gândirea lui era diferită de a noastră? În acest caz l-am sacrificat pe Spinoza, deși unii dintre noi jură pe filosofia lui; l-am sacrificat pentru că influența sa, deși însemnată, a fost prea limitată. E evidentă întrebarea legată de Voltaire, nu că nu i-am accepta concluziile, pentru că lumea le-a acceptat, dar a reușit gândirea lui să modeleze omenirea cultă a epocii sale și a posterității?

A făcut-o; aici nu există urmă de îndoială. Văzând în închisoarea Temple lucrări ale lui Voltaire și Rousseau, Ludovic al XVI-lea a spus: „Acei doi oameni au distrus Franța” – referindu-se la despotism. Poate că sărmanul rege a cinstit prea mult filosofia; fără îndoială, cauzele economice au stat la baza revoltei intelectuale care l-a avut în centru pe Voltaire. Însă, așa cum descompunerea fiziologică nu declanșează nici o acțiune dacă nu trimite mesajul său de durere conștiinței, tot așa corupția economică și politică a Franței bourbonice ar fi putut merge mai departe până la dezintegrarea națională dacă nu ar fi fost sute de condeie scriitoare care să trezească conștiința lucrurilor și a țării lor. Și, în această sarcină dificilă, Voltaire a fost comandantul suprem; ceilalți, nesiliți de nimeni, i-au recunoscut superioritatea și au făcut cu mândrie ceea ce le-a cerut. Chiar și mărețul Frederic l-a numit „cel mai rafinat geniu care s-a născut de-a lungul veacurilor”.

Sub recrudescența credințelor antice în mijlocul cărora trăim, influența lui Voltaire persistă liniștită. Așa cum întreaga Europă a secolului în care a trăit s-a înclinat în fața autorității condeiului său, tot așa l-au onorat și marii conducători ai gândirii din secolele trecute, drept sursă directă a culturii intelectuale a timpurilor noastre. Nietzsche i-a dedicat una dintre cărțile sale și s-a inspirat în mare măsură din surse voltairiene; Anatole France și-a format gândirea, spiritul și stilul din cele nouăzeci și nouă de volume pe care marele înțelept le-a lăsat; iar Brandes, un bătrân supraviețuitor al multor bătălii din războiul de eliberare, își dedică o parte

din ultimii săi ani unei biografii pline de admirație a „marelui emancipator” din Ferney. Când vom uita să-l onorăm pe Voltaire, atunci vom fi nedemni de a mai fi liberi.

9. IMMANUEL KANT Cu toate acestea, a existat o altă latură a acestui conflict irepresibil între simpla credință și îndoiala sinceră. A rămas ceva de spus referitor la crezurile pe care Iluminismul se pare că le-a distrus. Voltaire însuși păstrase o credință sinceră într-o zeităte personală și îi construisese „lui Dumnezeu” o capelă frumoasă la Ferney. Însă urmașii săi au trecut dincolo de el și, când a murit, materialismul urmărise fiecare filosofie rivală din domeniu.

Există două moduri de abordare a unei analize a lumii; putem începe cu materia și atunci vom fi nevoiți să deducem din ea tot misterul minții; sau putem începe cu mintea și atunci vom fi forțați să privim materia doar ca o grămadă de senzații. Cum altfel putem cunoaște materia dacă nu cu ajutorul simțurilor noastre – și ce reprezintă atunci pentru noi, dacă nu ideea noastră despre ea? Materia, așa cum ne este cunoscută, este doar o formă a minții.

Când Berkeley a anunțat lumii pentru prima dată clar această nouă concluzie, a stârnit furori printre învățați și părea să ofere o modalitate extraordinară de a scăpa de infidelitatea Iluminismului. A existat o șansă de a reafirma supremația minții, de a-și reduce inamicul amenințător la o simplă provincie în tărâmul său și astfel să restabilească bazele filosofice ale credinței religioase și ale speranței eterne.

Figura supremă în această evoluție idealistă a fost Immanuel Kant, arhetipul perfect al filosofului abstract; Kant, care a călătorit mult în Königsberg, și de pe străzile sale de promenadă a văzut cerul înstelat topindu-se într-un fenomen pe jumătate ireal, transfigurat de percepție într-un lucru subiectiv. Kant a fost cel care a muncit cel mai mult pentru a salva mintea de materie; care a argumentat atât de irefutabil (deși atât de neînțeles) împotriva

utilizării „rațiunii pure” și care, prin scamatoriile gândirii sale, a readus la viață, cu înțelepciunea unui magician, neprețuitele convingeri ale credinței antice.

Lumea l-a ascultat cu bucurie pentru că a simțit că poate trăi doar prin credință și nu a apreciat o știință care doar i-a întunecat aspirațiile și i-a distrus speranțele. De-a lungul secolului XIX influența lui Kant a crescut; în repetate rânduri, când raționalismul și scepticismul au amenințat vechile citadele, oamenii au căutat puterea și refugiul „înapoi la Kant”. Chiar și așa, un om ca Schopenhauer și un eretic înverșunat ca Nietzsche l-au acceptat și au privit reducerea lumii la simpla aparență ca fiind vitală în prealabil oricărei filosofii posibile. Atât de vitală a fost opera lui Kant, încât a rămas fermă și intactă până în zilele noastre în ce privește structura și fundamentele sale; știința în sine, prin Pearson, Mach și Poincaré, nu a admis oare că tot ce este realitate, tot ce este „materie”, tot ce este „natură” cu „legile” sale sunt doar proiecții ale minții, posibile, dar niciodată cunoscute cert în propriul adevăr înșelător? Kant, pare-se, câștigase lupta împotriva materialismului și a ateismului, și lumea putea spera din nou.

10. CHARLES DARWIN Și apoi a apărut Darwin și războiul a re-început. Nu putem ști acum ce însemnătate va avea într-un final opera lui Darwin în istoria omenirii. Însă pentru posteritate numele său ar putea fi considerat un punct de cotitură în dezvoltarea intelectuală a civilizației occidentale. Dacă Darwin s-a înșelat, lumea l-ar putea uita așa cum aproape că i-a uitat pe Democrit și pe Anaxagora; dacă a avut dreptate, lumea va trebui să marcheze începutul gândirii moderne în anul 1859.

Oare ce a făcut Darwin decât să ofere, în liniște și cu o smerenie dezarmantă, o imagine asupra lumii total diferită de cea care fusese acceptată de mintea omului până atunci? Noi presupuseserăm că era o lume a ordinii care se transformă sub îndrumare divină și inteligență atotputernică într-o împlinire

precisă și perfectă în care fiecare virtute își va găsi în cele din urmă răsplata potrivită. Însă Darwin, fără să încalce vreun crez, a descris ceea ce văzuse. Dintr-odată lumea a devenit însângeraată, iar natura, care fusese atât de convenabilă în culorile toamnei sub soarele la apus, părea să fie doar o scenă de măcel și de conflict, în care nașterea era un accident și numai moartea o certitudine. „Natura“ a devenit „selecție naturală“, adică o luptă pentru existență; și nu doar pentru existență, ci pentru parteneri și putere, o eliminare nemiloasă a „celor neadaptați“ dintre florile fragile, animalele mai blânde și oamenii mai buni. Suprafața Pământului era plină de specii incompatibile și de indivizi rivali, fiecare organism devenind prada unor fiare mai mari; fiecare viață a fost trăită în detrimentul altor vieți; au urmat mari catastrofe „naturale“ – ere glaciare, cutremure, tornade, secete, molime, foamete, războaie; milioane și milioane de ființe vii au fost „stârpite“, ucise mai repede sau mai lent. Unele specii și unii indivizi au mai supraviețuit o vreme – aceasta a fost evoluția. Aceasta a fost natura, aceasta a fost realitatea.

Copernic redusese Pământul la un punct printre norii care se topesc; Darwin l-a redus pe om la statutul unui animal în luptă pentru stăpânirea temporară a planetei. Omul nu mai era considerat fiul lui Dumnezeu; era fiul conflictelor, și războaiele sale le-au făcut pe cele mai feroce brute să se rușineze de cruzimea lor diletantă. Rasa umană nu a mai fost creația favorizată a unei zeități binevoitoare; a fost o specie de maimuță pe care norocul schimbării și al selecției a ridicat-o la o demnitate precară, la rândul ei destinată să fie cucerită și supusă pieirii. Omul nu era nemuritor; ci condamnat la moarte încă de la naștere.

Imaginați-vă presiunea minților educate în filosofia plină de duioșie a perioadei timpurii și nevoite să se adapteze la imaginea dură și sângeroasă a unei lumi darwiniste. Mai este de mirare că vechea credință a luptat cu înverșunare pentru existența sa, că pentru o generație „conflictul dintre religie și știință“ a fost mai amar decât orice alt moment de când Galileo și-a retractat

spusele și Bruno a ars pe rug? Oare nu învingătorii, epuizați de întrecere, sunt cei care stau astăzi triști în mijlocul ruinelor, jeliindu-și în secret triumful, tânjind în secret după vechea civilizație distrusă de victoriile lor?

Apologii

Ei sunt cei zece. Mai aruncăm o privire?

1. Confucius
2. Platon
3. Aristotel
4. Sfântul Toma d'Aquino
5. Copernic
6. Sir Francis Bacon
7. Sir Isaac Newton
8. Voltaire
9. Immanuel Kant
10. Charles Darwin

Cei pe care i-am omis ar putea alcătui și ei o listă: Democrit, Epicur, Marc Aureliu, Abelard, Galileo, Spinoza, Leibnitz, Schopenhauer, Spencer, Nietzsche. Și luați în considerare și vastele mișcări filosofice pe care le-am ignorat – feminismul, de exemplu, cu marii săi lideri, de la Mary Wollstonecraft la Susan Anthony; și socialismul, cu lista sa de teoreticieni plini de speranță, de la Diogene și Zenon, la Lassalle și Marx. Așa trebuie să fie; nici o listă nu ar putea epuiza comoara moștenirii unui om ori egala infinita sa varietate. Și acest lucru este bine; să avem multe liste și mulți eroi; niciodată nu i-am putea onora îndeajuns sau comemora prea mult.

Poate că aici se află adevăratul acatist al sfinților; acestea sunt numele care ar trebui să fie în lista noastră, ei, cei care au oferit noi frumuseți lumii sau au îndrumat-o spre o umanitate mai blândă.

CAPITOLUL TREI

ZECE „CEI MAI MARI” POETI

NU ÎNDRĂZNESC SĂ MERG mai departe până când nu mă confrunt cu întrebarea pe care fiecare logician ar fi adresat-o înainte de a începe căutarea noastră: „Care este proba de măreție în privința unui poet?” Este o situație tristă. Căci dacă aleg un test obiectiv, care să nu aibă absolut nici o legătură cu plăcerile și gusturile mele personale, vom pierde interesul pentru explorare și necunoscut care ar putea veni din abandonarea preferinței individuale. Și singurul test obiectiv este faima sau influența, însă acest criteriu, care părea atât de plauzibil în alegerea celor mai mari gânditori, pălește în prezența poetilor. Cine s-ar putea gândi să-i clasifice pe poetii contemporani în funcție de influență sau de reputație? Cine l-ar numi pe blândul și suavul Longfellow făuritorul nostru cel mai important în materie de cântece doar pentru că îl ascultă cu bucurie un număr mai mare de oameni decât cei care vor accepta ereziile și experimentele stilate ale lui Whitman? Nu; să nu pretind că fac aici mai mult decât să-mi dezvălui prejudecățile, să consemnez oamenii care, mai presus de toți ceilalți, mi-au adus acel amestec ciudat de muzică, emoție, imagini și gânduri, care este poezia.

1. HOMER Cu mulți ani în urmă, în Rusia, am înțeles originea poeziei. Ne deciseseam să-i studiem pe ruși în casele și în mediul lor natural și ne stabiliserăm o săptămână pe mâncarea și pe scândurile țărănești ale izbei familiei ghidului nostru din Cernigov. În prima noapte a șederii noastre sătenii ne-au privit cu suspiciune;

niște spirite rușinoase dăduseră de veste că veniserăm să le furăm copiii. Însă în a doua noapte s-au adunat în fața colibeii noastre pentru o petrecere în aer liber cu muzică și dans și, în timp ce noi stăteam pe bănci sau pe iarba necosită, un bătrân, bărbos și orb, așezat lângă un perete, cânta acompaniat de balalaica sa legende străvechi ale neamului său. Era o narațiune tânguitoare care se termina întotdeauna pe un ton minor ce invita la continuarea pe îndelete a poveștii, ca o mare roată al cărei impuls de mișcare era suficient să fie repetat în răstimpuri pentru a-i da un alt impuls. Și în timp ce ascultam, mi s-a părut că îl văd pe Homer cântând grecilor despre căderea Troiei.

Pe această cale, simplă și muzicală, cu ajutorul ritmului care sprijină memorarea, omul și-a transmis și înfrumusețat istoria înainte de apariția scrisului. În zilele zeilor, istoria era suficient de măreață pentru poezie; povestea dragostei și a războiului dintre oameni, strălucirea orbitoare a prezenței zeităților au transformat narațiunile adunate ale multor barzi călători în epopei pe care le cunoaștem sub numele de *Iliada* și *Odiseea*.

„Homer“ a fost probabil unul dintre cântăreții care au scandat aceste cântece comemorative; îi numim după el pe toți poeții care au compus astfel de povești, pentru că ne simțim în largul nostru cu un întreg, căci nu ne place fragmentarea adevărului. Literatura fiecărei națiuni începe cu astfel de epopei, „vede“ sau „saga“ – *Ramayana*, *Mahabharata*, *Cântecul Nibelungilor*, *Beowulf* sau *Cântecul lui Roland*; sunt la fel de firești atât pentru copilăria unei națiuni, cât și pentru cea a unui individ; ele înlocuiesc acele povestiri patriotice în care țara cuiva are întotdeauna dreptatea de partea ei, câștigă fiecare bătălie și este deosebit de iubită de Dumnezeu.

Pare lipsit de importanță și irelevant faptul că povestea, așa cum o spune Homer, nu este adevărată, că bărbații și femeile – și chiar unele dintre zeitățile sale – sunt, aparent, făpturi ale imaginației sale generoase; este atât de bine inventată și atât de vivace

povestită încât, dacă faptele ar fi fost diferite, ei bine, cu atât mai rău pentru ele. Frumusețea are drepturile sale, la fel și adevărul; și *Iliada* este mai importantă decât războiul troian. Admițând că Elena nu era decât un nume sau o frază diplomatică motivațională și că adevăratul obiectiv al grecilor porniți în luptă nu era o încântătoare libertate, ci un port strategic; cu toate acestea, șapte troieni zac îngropați în pământ, în timp ce Elena este considerată un sinonim nemuritor al frumuseții, suficient de puternic încât să lanseze o sută de mii de cărți peste cel mai mare dintre toate oceanele – cel de cerneală.

Nu contează nici că aceste epopei antice nu sunt complexe în artă sau în gândire; se adresau urechii, nu minții, și oamenilor, nu nobililor rafinați; trebuiau înțelese de îndată ce erau auzite și transmise mai departe printr-o acțiune energică. Astăzi ducem vieți complicate și adesea introvertite, în care acțiunea, așa cum grecii o știau, este o excepție rară, regăsită în principal în presă și adunată de departe; omul este acum un animal care se oprește și gândește. Prin urmare, literatura noastră este o analiză a motivelor și a gândirii; în conflictul mental găsim cele mai profunde războaie și cele mai întunecate tragedii. Dar în zilele lui Homer viața era acțiune, iar Homer a fost profetul acesteia. Versul și stilul său sunt, practic, dictate de acțiune; prin hexametrii săi turbulenți, povestea rulează ca un flux amplu și puternic; astfel încât (când în sfârșit am învățat genealogia eroilor și a zeilor) să fim captivați și prinși de poem ca de un vârtej al Niagarei. Și totuși, în mijlocul luptelor, vine o poezie atât de liniștită ca aceasta, clară chiar și în interpretarea noastră jalnică:

*Asta fu zisa lui Hector; cu chiot primiră troienii,
Și telegarii, de trudă asudați, de la ham sloboziră
Și la teleagă tot insul apoi îl legă de curele.
Repede ei din cetate și-aduseră boi și oi grase,
Vin, băutură mieroasă, și pâine de-acasă-ngrijiră*

*Toți să-și aducă și mare mulțime de lemne cărară,
 Zeilor jertfe depline apoi închinară, iar vântul
 De pe câmpie purta înspre cer mirodenia cărnii
 Arse pe-altare de ei, dar nu voiau zeii s-o guste;
 N-o sufereau, căci nespuse de urât le era Ilionul,
 Priam precum și poporul în lănci iscusitului Priam.
 Dar cu încredere-n sine pe câmpul de luptă troienii
 Stau peste noapte păzind de la multele focuri aprinse.
 Cum se arată pe boltă mândrețea de stele în jurul
 Lunii frumos luminate, când molcom, senin e văzduhul;
 Văile atunci, singuratec piscuri și culmi răsărite
 Ies la lumină, că nemărginit se dezvăluie cerul;
 Stelele toate se văd, de se bucură-n sine păstorul
 Tot așa multe la număr păreau între vase și Xantos
 Vetrelé aprinse de oastea lui Hector 'naintea cetății,
 Mii de jeratice ardeau pe câmpie și-aproape de ele
 Câte cin'zeci de oșteni privegheau cât e noaptea de mare,
 Caii pe-alături din orz și alac ronțăiau la tot carul
 Și așteptau Dimineața să vie pe tronul-i de aur.*

(VIII, sfârșit*)

2. „DAVID“ În continuare îl numesc „Psalmistul“. Nu știm cine a fost el, știm doar că nu a fost David. David a fost un tâlhar fascinant care s-a îmbogățit prin jafuri, a uzurpat tronul lui Saul, a furat soțiile altor bărbați, a încălcat toate poruncile și este onorat de posteritate drept autorul pios al Psalmilor. Însă aceste „Cântece de laudă“ au trecut prin multe mâini, orice altă mână în afară de cea a lui David; ele au fost adunate de-a lungul secolelor de preoții Templului din Ierusalim; și au fost reunite

* Homer, *Iliada*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1955, traducere de George Murnu; studiu introductiv și comentarii de D.M. Pippidi, ediție bilingvă greacă/română (n. red.)

cu numai 150 de ani înainte de Hristos, la aproape un mileniu după ce David încetase să mai fie.

Nu contează cine le-a scris, sau când; iată-le, cele mai profunde versuri din literatură, atât de pline de extaz încât chiar și cei care se îndoiesc de toate dogmele simt cum le clocotește sângele la muzica lor. Este adevărat că se lamentează prea mult; că amplifică sau anticipează mirarea lui Iov referitoare la motivul pentru care doar cei dreپți trebuie să sufere atât de mult, în timp ce răii prosperă; că înțeleg zeitatea limitat și naționalist; că se roagă prea agresiv pentru pedepsirea dușmanilor; că îl măgulesc pe Iehova cu laude lingușitoare, îi reproșează neglijența (X, 1; XLIV) și, în general, îl înfățișează pe Dumnezeuul iudeilor și al pelerinilor ca un comandant suprem puternic și de temut în război (XII, 3; XVIII, 8, 34, 40; LXIV, 7).

Și totuși, în mijlocul acestor cântece de luptă, ce versuri duioase de umilință și de tristețe:

*Omul: ca iarba sunt zilele lui; ca floarea câmpului, așa va înflori; ca adiere a trecut prin el, și el nu va mai fi, și nici locul nu i se va mai cunoaște.**

Niciodată sentimentul religios nu a fost exprimat atât de puternic sau atât de frumos; cu un limbaj care rămâne un model de simplitate, claritate și forță, iar în ebraică sună în tonuri mărețe de orgă; cu fraze care fac parte din stilul discursului nostru („din gura pruncilor și a celor ce sug“, „lumina ochilor mei“, „nu-ți pune încrederea în domnitor“); cu pasiune și imagini atât de bogate cum doar Orientul poate oferi (soarele care răsare este „ca un mire ce iese din cămara Sa, bucura-Se-va ca un uriaș ce-și aleargă drumul“). Acestea sunt cele mai bune cântece scrise

* Biblia sau Sfânta Scriptură, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2011, versiune diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, arhiepiscopul Clujului (n. red.)

vreodată și incomensurabil cele mai influente; de două mii de ani, oamenii au fost impresionați de ele, cum niciodată cântecele de dragoste nu au reușit să-i emoționeze; nu este de mirare că au fost consolare pentru evreii aflați în suferință și pentru deschizătorii de drumuri care au făurit America. Asemenea cântecului de leagăn al unei mame, plin de încredere și liniștitor, este cel mai cunoscut dintre toți psalmii:

Domnul mă paște și nimic nu-mi va lipsi.

*La loc de pășune, acolo m'a sălășluit, la apa odihnei
m'a hrănit,*

*Sufletul mi l-a întors la sineși. El m'a călăuzit pe cărările
dreptății de dragul numelui Său.*

*Că chiar de voi umbla prin mijlocul umbrei morții, nu mă
voi teme de rele, că Tu cu mine ești; toiagul Tău și varga
Ta, acestea m'au mângâiat.*

*Masă ai pregătit înainte-mi, de față cu cei ce mă necăjesc;
uns-ai cu untdelemn capul meu, iar paharul Tău
mă'mbată de parc'ar fi prea tare.*

*Și mila Ta mă va urma în toate zilele vieții mele și voi locui
în casa Domnului într-o lungime de zile.**

3. EURIPIDE Și acum ne întoarcem în Grecia, așezați în Teatrul lui Dionysos, pregătiți pentru Euripide. Rânduri, rânduri de locuri în semicercuri de piatră se ridică pe dealul ce susține în vârful său Partenonul. Neliniștiți, pe scaunele de piatră stau treizeci de mii de atenieni; bărbați îmbrăcați lejer în togi, înflăcărați, vorbăreți, însuflețiți de sentimente și de idei; cel mai pasionat public care a ascultat vreodată un poet sau a urmărit o piesă de teatru. Jos, în față, pe scaune sculptate în marmură ornamentată, stau oficialii și preoții orașului. La poalele marelui amfiteatru se

* Psalmul 22, *idem*, Psalmul Bunului Păstor, p. 850

află o mică scenă pavată cu lespezi; în spatele ei, culisele actorului, *skena* sau scena. Deasupra tuturor acestora, nimic altceva decât cerul și infailibilul soare. Jos, în depărtare, la baza dealului, Egeea albastră zâmbeste.

Este anul 415 î.Hr. Atena este în plin Război Peloponesiac, un război al grecilor împotriva grecilor, care a lovit cu toată cruzimea rudelor. Dramaturgul nesăbuit alesese ca subiect un alt război, asediul Troiei, iar prietenii săi (printre care se află și Socrate, care merge doar la piesele lui Euripide) au împrăștiat vestea că va inversa piesa lui Homer și va prezenta războiul troian din perspectiva celor învinși și distruși. Dintr-odată se face liniște: din culisele actorului apare o siluetă, reprezentându-l pe zeul mării, Poseidon; e încălțat cu pantofi înalți, vorbește printr-o mască impresionantă și intonează deschiderea piesei:

*Nebun e între muritori acela
Ce spulberă cetăți păraginind
Altare și morminte – adăpostul
Sfântit al celor morți. Până la urmă
Acela e pierdut.**

(A fost acest prolog cel pe care Socrate, după cum povestește, l-a aplaudat atât de mult încât actorul a consimțit să-l repete?)

Grecii l-au ucis pe Hector și au ocupat Troia; și Taltibiu vine să le ia pe soția lui Hector, Andromaca, pe sora sa, mândra profetesa Cassandra, și pe mama sa, Hecuba, regina cu părul alb, pentru a le da drept sclave și amante grecilor. Hecuba se lovește cu pumnii în cap de durere și jelește:

*Ei, ei, cu pumnii bate
În capul tău de plete văduvit,
Cu unghiile sfâșie-ți obraji!*

* Traducere de Dan Botta (n. red.)

*Vai mie! Sunt sortită să fiu roabă
La vatra unui fur fără pereche.
Unui vrăjmaș al dreptului,
Unui balaur fără lege...*

*Cum pasărea strigă duios
Spre pui când aceștia-și iau zborul,
Așa voi începe și eu
Un cântec, dar nu chiar acela
Pe care alt'dată, aproape
De sceptrul lui Priam, purtându-mi
Pașii în horă, în bine
Bătute măsuri phrygiene
Rosteam către zei.*

Andromaca încearcă să o consoleze cu gândul sinuciderii:

*O, mamă, născătoareo, ia ascultă
Cuvinte prea frumoase care-or pune
Pe inima ta balsam! E tot una
Să nu te naști și să fii mort. Mai bună
E moartea ca o viață de dureri.
Nimic nu doare când nu simți durerea,
Dar cel care din mare fericire
Nefericit ajunge rătăcește
Cu sufletul în starea din trecut.
Așa, e ca și cum n-ar fi văzut
Lumina zilei. A murit, nu știe
Nimic din ale ei dureri. Eu însă,
Care-mi doream un bun renume, iată
L-am căpătat, urgie a vieții mele!
Înțelepciunea care nu-i lăsată
Femeilor am pus-o la-ncercare*

*În casele lui Hector. Mai întâi,
Nevrednică sau nu, oricum, femeia
Ajunge de ocară când nu stă
Acasă. Lăsând dorul la o parte,
Eu rămâneam acasă și-năuntrul
Cămarii mele nu lăsam să intre
Palavra femeiască, cumpătul
Mi-era învățător, știam a scoate
Din mâna însămi lucrul cel de preț.
Tăcută limbă, chip plăcut aveam
Către bărbatul meu, știam și când
Se cuvenea să-nving și când anume
Se cuvenea să-l las să-nvingă el.*

*Deși se spune că singură îmbrățișarea poate
să dezlege
Ura femeii pentru patul unui
Bărbat, eu nu pot suferi pe aceea
Care, de lângă soțul ei trecând în alt culcuș,
iubește pe un altul în tine,
Hector dragul meu, avui
Bărbatul care-mi împlinea iubirea: înțelepciune,
naștere, avere
Și vitejie, în ele erai mare! Fără prihană
m-ai luat din casa
Părinților și cel dintâi intrat-ai în patu-mi
de fecioară, și acum
Tu ai pierit, iar eu voi fi purtată
Pe-o navă spre Hellada, ca o roabă-n jugul robiei.
Moartea Polyxenei
Pe care o plângi atât nu este oare
Mai puțin cruntă ca durerea mea?*

Hecuba îi reproșează și își exprimă speranța că fiul lui Hector, Astyanax, ar putea într-o zi să recupereze orașul pierdut. Însă în acel moment Taltibiu se întoarce să spună că, pentru securitatea Greciei, Consiliul a decis că Astyanax trebuie aruncat de pe zidurile Troiei. Andromaca, ținând copilul în brațe, își ia rămas-bun:

*O, fragedă povară, dragul mamei,
Mireasmă dulce-a trupului, zadarnic
În scutece ai crescut la sânul meu,
Zadarnic m-am zbatut în chin și m-am
Trudit cu tine. Acum, și pentru cea
Din urmă oară, tu sărută-ți mama,
Aruncă-te spre cea ce te-a născut,
Cu brațele cuprinde-mă de umeri
Și gura ta sărute-mă! Helleni,
Voi care-ați iscodit dureri grozave,
De ce-mi ucideți pe acest copil
Fără de vină?*

Menelau intră, căutând-o pe Elena, jurând să o omoare pe loc; dar când aceasta apare, mândră și neînfricăată, încă *dia gynaikon* (ca o zeiță printre femei), este amețit pe loc de frumusețea ei, uită să o ucidă și le cere sclavilor să o pună „într-o magazie a galerei, ca să navigeze pe mări“. Apoi Taltibiu se întoarce, purtând cadavrul copilului lui Hector. Hecuba înfășoară copilul sfârâmat în straie de înmormântare și vorbește cu el în versuri realiste chiar și în percepția lor:

*O, dragul meu, cât de neîndurătoare
Venit-a moartea pentru tine...
O, mâini, icoană care mă-ncânta
A mâinilor tatălui său, zaceți
În fața mea molatice și frânte-n*

Încheieturi, o, gură dragă care
 Ai aruncat atâtea nebunii
 Pierdută ești, mințeari tu când pe patu-mi
 Culcându-te spuneai: „O, mamă,
 Din păru-mi inelat eu voi tăia
 Cosiță lungă pentru tine și
 Voi duce la mormântul tău alaiul
 Prietenilor mei, și ți-oi rosti
 Cuvinte de duioasă despărțire“.
 Și-acum nu tu, ci eu, bătrână fără
 De țară, fără de copii, îngrop,
 Îngrop cadavrul tău sărman și-atât de tânăr!
 Vai mie, alintări nenumărate,
 Veghi ale mele, somnuri nedormite,
 Deșertăciuni mi-ați fost! Odată
 Ce-ar putea scrie pe mormânt poetul:
 „Argeii au ucis acest copil,
 Temându-se de dânsul“? Rușinoasă
 Inscripție pentru Hellada. Cum
 Părinții tăi nu ți-au lăsat nimica,
 Măcar avea-vei scutul cu spinare
 De-aramă drept sicriu.

(Ea înfășoară copilul în veșmintele de înmormântare.)

Ohohoho!
 Fiu al lui Chronos, domn
 Al Phrygiei, părinte
 Ce ne-ai născut, ocara
 Ce suferim, noi, neamul lui Dardanos,
 O vezi?

Și peste scena dezolării, tonurile corului plutesc într-un cântec melancolic:

O, o, sărmană Cetate!

Iar acum,

Îndreaptă-te spre năvile-aheiene.

Aici se află toată puterea lui Shakespeare, fără amploarea și subtilitatea stilului său, însă cu o pasiune volubilă care ne emoționează așa cum nimic altceva din toată drama modernă nu poate să o facă, cu excepția muribundului Lear. Acesta este un om suficient de puternic pentru a vorbi liber, suficient de curajos – chiar în febra războiului – pentru a-și arăta zădarnica bestialitate; destul de curajos ca să-i înfățișeze pe greci grecilor înșiși ca barbari în victorie, iar pe dușmanii lor ca eroi în înfrângere. „Euripide omul“, cel care denunță sclavia, criticul și apărătorul înțelegător al femeilor, care se îndoia de toate certitudinile și care iubea toți oamenii: nu e de mirare că tinerii din Grecia i-au recitat versurile pe străzi, iar prizonierii atenieni și-au câștigat libertatea recitându-i piesele pe de rost. Dramaturgul Philemon spunea: „Dacă aș fi sigur că morții au conștiință, m-aș spânzura pentru a-l vedea pe Euripide“. El nu a avut calmul clasic și obiectivitatea lui Sofocle, nici sublimul rigid al lui Eschil; el a avut aceeași relație cu acestea ca emoționalul Dostoievski, ca impecabilul Turgheniev și ca titanul Tolstoi. Însă, dacă în opera lui Dostoievski sunt revelate inimile noastre secrete și cele mai ascunse dorințe bine înțelese, în opera lui Euripide, sătulă de Olimp, drama greacă a coborât pe Pământ și s-a ocupat revelator de treburile lumești. „Dintre toate națiunile lumii existente încă de pe vremea sa“, a întrebat Goethe, „a produs vreuna un dramaturg demn să-i calce pe urme?“ Doar unul.

4. LUCRETIUS Patru secole mai târziu. Suntem într-o vilă italiană veche, construită de o nălitate înstărită, numită Memmius, departe de zgomotul Romei. În spatele casei este o curte liniștită, ferită de lume și umbrită. Iată un tablou frumos: doi băieți așezați pe o bancă de marmură lângă piscină, iar între ei profesorul lor, plin de veselie și de afecțiune, citindu-le o poezie măreață, impresionantă. Să ne întindem pe iarba și să ascultăm, căci acesta este Lucretius, cel mai mare poet și cel mai mare filosof al Romei, iar ceea ce citește este (spune profesorul Shotwell) „cea mai notabilă creație din toată literatura antică” – *De Rerum Natura* (*Poemul naturii*), un eseu poetic „Despre natura lucrurilor”. El recită o apostrofă adusă Iubirii, considerată izvorul întregii vieți și al întregii creații:

*O, Venus, rod de viață, care pururi,
Sub bolta cea de stele căzătoare,
Împoporezi câmpiile mănăoase
Și marea purtătoare de corăbii;
(...)*

*Pe mări, pe munți, pe râurile-n clocot,
Pe verzile ogoare și prin cuiburi
Tu, strecurând iubirea dulce-n piepturi
La toate vietățile, pe toate
Le-ncingi de dor să-și veșnicească neamul.
(...)*

*Zâmbește blând! Când zori de primăvară
S-au revărsat și roditorul zefir,
Descătușat, începe iar să bată,
Atunce zburătoarele din aer
Vestesc întâi sosirea ta, zeiță,
De focul tău la inimă pătrunse,
Și, ca turbate, vitele tot zburdă*

*Pe pajiștile cele desfătate,
 Și ape repezi trec înot; robită
 De tine, fiecare te urmează
 Oriunde vrei s-o duci pe fiecare.**

Este un om ciudat acest Lucretius, vizibil neliniștit și instabil; povestea spune că o licoare fermecată de iubire l-a otrăvit lăsându-l pradă unor crize de melancolie și de nebunie. Este întruchiparea sensibilității, a mândriei, rănit de toate amănuntele împrejurărilor; un om născut pentru pace și forțat să trăiască în mijlocul tulburărilor create de Caesar; un om cu structura unui mistic și a unui sfânt, împietrit în materialism și scepticism; un suflet singuratic, condamnat la singurătate de însăși timiditatea lui, dar tânjind după companie și afecțiune. Un pesimist întunecat, care vede în tot două mișcări care se anulează reciproc – creștere și degradare, reproducere și distrugere, Venus și Marte, viață și moarte. Toate formele au un început și un sfârșit; rămân doar atomii, spațiul și legea; nașterea este un preludiu al stricăciunii și chiar și acest univers masiv se va topi și va reveni la lipsa formei:

*Atomii însă n-au deloc repaus,
 Căci fund nu-i nicăieri, ca ei să poată
 Cădea la fund ș-acolo să s-așeze.
 Da! lucrurile toate iau ființă
 Într-o mișcare pururi ne-ntreruptă:
 De peste tot corpusculii materiei,
 Chiar și de jos, tot izvorăsc din haos,
 Ca să plinească lipsurile lumii.
 Noi, în sfârșit, vedem sub ochii noștri
 Că orice lucru-i mărginit de altul:
 Colinele-s de aer mărginite*

* Lucretius, *Poemul naturii*, Editura Științifică, București, 1965, traducere din limba latină de Teodor Naum, prefață de Tudor Vianu

*Și aerul de munți; pământul este
Hotarul mării, marea, al pământului.
Dar ca să țarmurească universul
Nimica nu e dincolo de dânsul.*

Este o filosofie tristă, despre care cu greu putem crede că oferă oamenilor curaj în fața sorții; nici nu e de mirare, căci povestea spune cum s-a sinucis Lucretius (55 î.Hr.) la vârsta de patruzeci și unu de ani. Ceea ce înnobilează acest vers pentru noi este sinceritatea poetului și forța brută a poeziei. Latina versurilor sale este încă neprelucrată; trebuie să mai treacă o generație înainte ca limba romanilor să fie șlefuită în ritm și în rafinament de condeiul vanitos al lui Cicero (și de grija lui Vergiliu); însă cursivitatea marelui orator și grația feminină a favoritului lui Augustus cedează în fața acestor hexametri masculini, acestor adjective pitorești insolite, acestor verbe impunătoare și acestor substantive răsunătoare. În timp ce ascultăm, suntem teleportați în Grădina lui Epicur și auzim râsul îndepărtat al lui Democrit care știa ceea ce Lucretius nici nu avea habar: că veselie este mai înțeleaptă decât judecata.

5. LI-PO Într-o zi, aflat în apogeul domniei sale, împăratul chinez Huang din dinastia Ming a primit ambasadori din Coreea care i-au adus mesaje importante într-un dialect pe care nici unul dintre miniștrii săi nu l-a putut înțelege.

– Cum? a exclamat împăratul, printre atât de mulți magistrați, cărturari și războinici nu se poate găsi un om care să știe suficient cât să ne scape de necaz în această situație? Dacă în trei zile nimeni nu va putea descifra această scrisoare, toți veți fi suspendați din funcțiile pe care le dețineți.

O zi întreagă miniștrii s-au consultat și s-au agitat, temându-se pentru funcția și capetele lor, apoi ministrul Ho Chi-chang s-a apropiat de tron și a spus:

– Sunt în măsură să o anunț pe Maiestatea Voastră că există un poet de o mare valoare numit Li în casa lui, care cunoaște perfect mai multe științe; poruncește-i să citească această scrisoare, căci nu există nimic căruia să nu-i poată face față.

Împăratul i-a ordonat lui Li să se prezinte imediat la curte, însă Li a refuzat să vină – spunând că nu poate fi demn de această sarcină din moment ce eseul său fusese respins de mandarini la ultima examinare. Împăratul l-a liniștit conferindu-i titlul și veșmintele unui doctor de prim rang. Li a venit, și-a identificat examinatorii printre miniștri, i-a obligat să-și scoată cizmele și apoi a tradus documentele care informau că un război pentru dobândirea libertății este pe cale să fie pornit de Coreea. După ce a citit mesajul, el a dictat un răspuns erudit și terifiant, pe care împăratul l-a semnat, având încredere în ceea ce îi spusese Ho, că Li era un înger coborât din cer. Coreenii au trimis tribut și scuze, iar împăratul i-a dat o parte din tribut lui Li. Acesta l-a dat hangiului, pentru că îi plăcea vinul.

Li Tai-po, un fel de Keats al Chinei, s-a născut în anul 701 d.Hr. „Timp de douăzeci de primăveri“ el a trăit „cu capul în nori, plăcându-i tihna și îndrăgostit fiind de dealuri.“ El a crescut sănătos și puternic și a devenit experimentat în arta amorului.

*Vinul strugurilor,
Pocaluri de aur –
Și o servitoare frumușică a lui Wu.
Ea vine pe ponei; are cincisprezece ani;
Sprâncene vopsite în albastru...
Pantofi de brocart roz –
Grai nedeslușit –
Dar cântă dumnezeiește.
Astfel, petrecând la masă
Încrustată în carapace de țestoasă,
Se îmbată în poala mea.*

*Ah, copilă, ce mângâieri
În spatele perdelelor brodate cu crini!*

Și apoi continuarea:

*Frumoasa mea, când erai aici, umpleam casa cu flori.
Frumoasa mea, acum că ai plecat, doar un divan gol
a mai rămas.
Pe divan cuvertura brodată este strânsă; nu pot dormi.
Au trecut trei ani de când ai plecat. Parfumul pe care
l-ai lăsat în urmă încă mă bântuie.
Parfumul se duce departe pentru totdeauna; dar unde
ești, iubito?
Oftez – frunze galbene cad de pe ramuri.
Plâng – roua sclipește limpede pe mușchii verzi.*

S-a căsătorit, însă a câștigat atât de puțin aur încât soția l-a părăsit, luând copiii cu ea. Li-po s-a consolât cu strugurii și a călătorit din oraș în oraș, câștigând resturi de pâine cu tot felul de cântece. Auzind laude despre vinul din Niauching, s-a dus imediat în acel oraș, aflat la peste patru sute optzeci de kilometri de drumuri chinezești impracticabile. Toată lumea l-a îndrăgit pentru că a vorbit cu aceeași mândrie și prietenie atât cu săracii, cât și cu regii. În capitală, împăratul s-a împrietenit cu el, însă nu i-a putut porunci. Spune Tu Fu, colegul său poet:

*Cât despre Li-po, dă-i un urcior,
Va scrie o sută de poezii.
Moțăie într-o prăvălie de vinuri.
Pe o stradă din orașul Chang-an;
Și deși Stăpânul său îl cheamă,
El nu se va urca în barja imperială.
„Vă rog, Maiestate“, el spune,
„Sunt un zeu al vinului.“*

A acceptat filosofia lui Liu Ling, care dorea să fie urmat întotdeauna de doi servitori, unul cu o cantitate inepuizabilă de vin, celălalt cu o cazma pentru a-l îngropa oriunde ar cădea; căci, spunea Liu, „problemele acestei lumi nu sunt mai mult decât mătasea-broaștei”. Așa i-au părut nu peste mult timp și lui Li, pentru că, atunci când Huang și-a pierdut tronul în detrimentul iubirii, poetul și-a pierdut un protector și a fugit din Chang-an pentru a rătăci din nou prin zonele rurale.

*De ce locuiesc printre munții verzi?
Râd și nu răspund, sufletul meu este curat;
Sălășluiește într-un alt paradis, căci pământul
nu aparține nimănui.
Piersicii sunt în floare, iar apa continuă să curgă.*

Ultimii săi ani au fost plini de suferință, pentru că nu se opriese niciodată să facă bani, însă în haosul provocat de revoluție și de război nu a găsit nici un rege care să-l salveze de la înfometare oferindu-i recompensa firească pentru poemele sale. În cele din urmă, după închisoare, condamnare la moarte, grațiere și trecând prin toate suferințele posibile, și-a găsit drumul spre casa unde copilărise, doar pentru a muri trei ani mai târziu. Legenda, nemulțumită cu un sfârșit banal pentru un suflet atât de remarcabil, spune că s-a înecat într-un râu încercând să îmbrățișeze reflexia lunii în apă.

Să mai vedem unul dintre cântecele lui?

*O barcă de cha-tang cu cârmă de mou-lan;
Tineri muzicieni pe bănci, cu flaute de aur și jad;
Vin rafinat în cupe de o mie de ori umplute;
Luați cu voi plăcerea și lăsați-vă purtați de valuri.
Nemuritorii mă așteaptă, montați pe berzele lor galbene,
În timp ce, lipsit de griji și liniștit, am navigat printre
pescăruși albi.*

*Inspirațiile sublime ale lui Kio-ping ne rămân ca un
monument care se ridică la înălțimea stelelor;
Ce s-a întâmplat cu turnurile și pavilioanele regelui
din Tsou, puse cândva pe aceste dealuri pustii?
Când beția mă înalță, îmi cobor pensula și scutur
cu cântecele mele cei cinci munți sacri,
Sunt vesel și sunt mândru, râd de toată măreția.
Putere, bogăție, onoruri, când sunteți suficient de multe
pentru mine să vă stimez.*

6. DANTE Europa trecea prin Evul Mediu întunecat când China, în timpul dinastiilor Tang și Sung, „a stat, fără îndoială, în fruntea civilizației“, drept „cel mai puternic, cel mai luminat, cel mai progresist și cel mai bine guvernat imperiu de pe fața Pământului“ (Murdoch). Cât de încet și-a revenit Europa din lungul coșmar de decădere romană și de invazie barbară!

Însă în cele din urmă au apărut orașe noi, prosperitate și poezie nouă; din Franța în Persia și de la Nijni Novgorod la Lisabona, revitalizarea comerțului a adus în prim-plan renașterea literaturii și a artei. În Naishapur, Omar, făuritorul de corturi, își cânta *rubaiiatele* de fericiri dezamăgite; la Paris, Villon tăia capete de pe trupuri și adăuga vers lângă vers; iar în Florența, Dante a întâlnit-o pe Beatrice și nimic nu a mai fost niciodată la fel.

Priviți-l la o petrecere, la vârsta de nouă ani, încercând să se ascundă în mijlocul unei mulțimi, conștient de fiecare părțică a corpului său și de fiecare privire și minte din cameră, fremătând la gândul că un astfel de bărbat este mai puternic și o astfel de fată prea frumoasă pentru a-l observa. Dintr-odată apare în fața lui Beatrice Portinari – o copilă de doar opt ani, se îndrăgostește pe loc de ea, până în adâncul sufletului său adolescentin, cu o dragoste prea verde pentru a se gândi la dorința carnală și totuși suficient de matură pentru a fi cuprins de devotament. „Spun cu

sinceritate că, în acel moment, spiritul vieții care sălășluiește în colțul cel mai ascuns al inimii a început să tremure atât de puternic încât mă tem că l-a simțit în cele mai mici impulsuri și, tremurând, a spus aceste cuvinte: «Iată un Dumnezeu mai puternic decât mine, care, odată cu venirea sa, va domni peste mine».” Așa scrie și câțiva ani mai târziu într-un jurnal simbolic, că nimic din ceea ce rămâne în memorie nu este mai dulce decât dragostea dintâi. Și continuă:

Sufletul meu s-a predat în întregime gândului la cea mai suavă dintre domnițe; astfel că, în scurt timp, am căzut pradă unei stări de slăbire și neputință, încât înfățișarea-mi a fost greu de suportat pentru mulți dintre prietenii mei... Și mulți au căutat să afle de la mine ceea ce am vrut să ascund. Însă eu, preîntâmpinând întrebările lor, am răspuns că dragostea este cea care m-a adus în acest impas. Am vorbit despre dragoste pentru că purtam pe fața mea atât de multe semne încât acest lucru nu putea fi ascuns. Dar când m-au întrebat „Pentru cine ți-ai irosit dragostea?” – eu, zâmbind, m-am uitat la ei și nu am spus nimic.

Însă Beatrice s-a căsătorit cu alt bărbat și a murit la douăzeci și patru de ani, astfel încât a fost posibil ca Dante să o iubească până la capăt. Pentru a se asigura încă o dată de dragostea pe care i-o purta, s-a căsătorit cu Gemma dei Donati și a avut cu ea patru copii și multe certuri. Nu a putut uita pe deplin chipul fetei care murise înainte ca timpul să-i poată știrbi frumusețea sau a realizat că dorința ar putea diminua granițele imaginarului.

S-a refugiat în politică, a fost învins și exilat, iar toate bunurile sale au fost confiscate de stat. După cincisprezece ani de sărăcie și de pibegie, a primit o notificare că ar putea fi repus în toate drepturile cetățenești și proprietărești, dacă ar plăti o amendă la

Florența și dacă s-ar supune umilitoarei ceremonii de „oblație“* ca un prizonier eliberat. A refuzat cu mândria demnă a unui poet.

În consecință, nobilii florentini – arătându-și „milostenia“ față de o ființă – au decretat că oriunde va fi prins, va fi ars de viu. Nu a fost prins, însă spiritual a fost ars de viu: a ajuns să poată descrie iadul, pentru că a trecut prin fiecare tărâm al acestuia pe Pământ, iar dacă a pictat paradisul în culori mai pale a fost din cauza lipsei experienței personale. A rătăcit din oraș în oraș, vânat și lipsit de prieteni, adesea aproape mort de foame.

Poate că poezia pe care a început să o scrie atunci l-a salvat de nebunie și de sinucidere. Nimic nu purifică atât de mult ră-mășițele dintr-un om precum crearea de frumos sau căutarea adevărului, iar în cazul în care cele două sunt combinate într-un tot unitar, așa cum a fost situația lui Dante, el va fi absolvit de păcate. Această lume amară era de nesuportat, exceptând, cum ar zice Nietzsche, faptul că ochiul o considera un spectacol dramatic și estetic; a-l privi ca pe un teatru care ar trebui închipuit i-ar lua o parte din puterea înțepăturii. Așa că Dante s-a hotărât să scrie: avea să spună, într-o alegorie terifiantă, cum trecuse prin iad, cum fusese purificat în purgatoriul suferinței și cum dobândise în cele din urmă un rai al fericirii, sub îndrumarea înțelepciunii și a iubirii. Astfel, la vârsta de patruzeci și cinci de ani, a început să scrie *Divina Comedie*, cel mai remarcabil poem al timpurilor moderne.

„La jumătatea drumului vieții noastre“, ne spune el, a dat peste o pădure întunecată și apoi, îndrumat de Vergiliu, s-a trezit în fața porților iadului, citind sumbra inscripție: „Abandonați orice speranță, voi cei care intrați aici!“ În italiană (*Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate!*), sună ca o tortură a membrilor, o sfâșiere a cărnii și o scrâșnire a dinților. El povestește cum i-a văzut pe toți filosofi adunați în iad și a auzit-o pe Francesca da Rimini povestind

* Ceremonie în religia catolică în care se oferă o jertfă unei divinități pentru a primi iertarea (n. red.)

dragostea și moartea ei cu Paolo; și cum din aceste scene de chin a trecut cu Vergiliu în Purgatoriu și apoi, sub îndrumarea lui Beatrice, spre rai. Nu ar fi fost medieval dacă nu ar fi fost o alegorie: viața noastră pe Pământ este întotdeauna un iad, spune poetul, până când înțelepciunea (Vergiliu) ne purifică de gândul rău, iar dragostea (Beatrice) ne înalță spre fericire și pace.

Dante însuși nu a cunoscut niciodată o astfel de liniște, însă a rămas până la final un exilat, întunecat la chip și la suflet, așa cum l-a pictat Giotto. Oamenii au remarcat că nu l-au văzut niciodată zâmbind și vorbeau despre el înfricoșați, ca fiind omul care se întorsese din iad. Zdrobit, epuizat și îmbătrânit prematur, a murit la Ravenna în 1321, la doar cincizeci și șase de ani. Șaptezeci și cinci de ani mai târziu, Florența a cerșit cenușa celui pe care, dacă ar fi fost în viață, l-ar fi ars pe rug, însă cei din Ravenna au refuzat. Mormântul său încă este considerat unul dintre cele mai mari monumente ale aceluia oraș pe jumătate bizantin. Acolo, la 500 de ani după Dante, un alt exilat – Byron – a îngenunchat și a înțeles.

7. WILLIAM SHAKESPEARE „Dante“, a spus Voltaire, „a fost un nebun, iar opera sa o monstruozitate. Mulți i-au analizat opera și nu l-au putut înțelege. Renumele lui va continua să crească, pentru că nimeni nu-l citește.“ Și scrie: „Shakespeare, cel care s-a dezvoltat în epoca lui Lope de Vega... este un barbar“ care a scris „farse monstruoase numite tragedii“. Englezii secolului XVIII au fost de acord cu francezul. „Shakespeare“, a spus Lord Shaftesbury, „este o minte grosolană și sălbatică.“ În 1707, Nahum Tate a scris o dramă numită *Othello*, spunând că „a împrumutat ideea piesei de la un autor anonim“. Fiind întrebat de ce Shakespeare a scris astfel de piese, Alexander Pope a răspuns: „Omul trebuie să și mănânce“. Așa este faima. Un om nu ar trebui să își citească niciodată criticii și nici să fie prea curios cu privire la verdictul posterității.

Toată lumea cunoaște povestea lui Will Shakespeare: cum s-a căsătorit în grabă și a regretat mereu acest lucru, cum a fugit la Londra, a devenit actor, a recondiționat piese vechi de teatru oferindu-le propria strălucire și pasiune, și a „făcut” orașul cu sălbaticul Kit Marlowe, crezând că „toate lucrurile sunt mai interesante atunci când există competiție pentru ele și nu când le ai de-a gata”; cum s-a protejat cu înțelepciune împotriva lui Chapman și Rare Ben Jonson la Taverna Sirenelor; cum a declarat război puritanilor în ascensiune, provocându-i cu umor – „Chiar credeți că, fiind virtuoși, nu vor mai exista prăjituri și bere?” –, cum i-a citit pe Plutarh, Froissart și Holinshed și a învățat istorie, cum l-a citit pe Montaigne și a învățat filosofie; cum, în cele din urmă, prin învățare, suferință și eșec, a devenit William Cuceritorul al tuturor dramaturgilor epocii sale și cum, de atunci, a condus lumea vorbitoare de limbă engleză.

Energia sa debordantă și exaltată a fost sursa geniului său, dar și a greșelilor sale; aceasta i-a adus profunzimea și pasiunea pieselor sale, i-a adus gemeni și o moarte timpurie. Nu putea merge nici măcar până acasă la Stratford fără a face trăsnași pe drum; căci întotdeauna se oprea la hanul doamnei Davenant din Oxford (Street-ford și Ox-ford erau locuri cu vad bun pe traseul diligențelor către Irlanda), lăsând, în final, un tânăr de pe urma acestor opriri, William Davenant, care a devenit un poet de duzină și niciodată nu i-a cerut dovedirea paternității. Odată, pe când băiatul fugea spre han, un comediant l-a oprit pentru a-l întreba unde aleargă. „Să-mi văd nașul, pe William Shakespeare”, i-a răspuns flăcăul. „Băiete”, a spus comediantul, „nu lua numele lui Dumnezeu în deșert.”*

Invitat să prezinte piese de teatru la curte, el s-a încălzit o vreme la strălucirea doamnelor frumoase și a bărbaților curajoși și s-a îndrăgostit nebunește de Mary Fitton sau de o altă „Dark Lady” care avea un alt nume. Dame Quickly și Doll Tearsheet au

* În original, joc de cuvinte între *godfather* („naș”) și *God* („Dumnezeu”) (n.red.)

dispărut din piesele sale și a intrat impunătoarea Portia. Sufletul lui clocotea de romantism și comedie, și fința sa zburda în crearea Violetei, a Rosalindei și a lui Ariel. Însă dragostea nu este niciodată îndeajuns de împlinită; în adâncul inimii există o neliniște otrăvitoare, o premoniție a înstrăinării și decăderii. „Dragostea“, spune Rosalinda, „este doar o nebunie care, credeți-mă, își merită locul într-un azil de nebuni și un bici, așa cum fac nebunii.“ „Cerule!“ spune Biron, „iubesc, și asta mi-a adus tristețea.“

Căci aceasta a fost miezul tragediei lui Shakespeare și nadirul vieții sale, cel mai drag prieten al său – „W.H.“ –, căruia îi dedicase sonete de dragoste nemărginită, a venit acum și i-a furat-o pe Dark Lady a noii sale pasiuni. S-a înfuriat și a adăugat *Sonetelor* cântece de nebunie și îndoială; s-a afundat într-un iad de suferință, și-a scos din inimă durerea sfâșietoare și a dezvăluit-o tuturor în *Hamlet*, *Othello*, *Macbeth*, *Timon din Atena* și *Regele Lear*. Însă chinul s-a adâncit; trecuse acum de la comedii ușoare și personaje simple la personalități complexe care traversează de la tragedii complicate la inevitabile destine întunecate. Grație acestei disperări, a devenit cel mai mare dintre toți poeții.

Ceea ce apreciem cel mai mult la el este frenezia și bogăția discursului. Stilul său este, așa cum i-a fost și viața, plin de energie, revoltă, culoare și exces; „Nimic nu are o șansă mai mare de izbândă decât excesul“. Precipitat, lăsându-te cu sufletul la gură, așa e stilul lui; Shakespeare a scris cu viteză și nu a găsit niciodată răgazul să se pocăiască. N-a șters niciodată o replică și nici nu a făcut vreo corectură; gândul că piesele sale vor fi citite într-o zi, mai degrabă decât să fie interpretate, nu i-a trecut niciodată prin cap. Fără să se gândească la viitor, a scris cu o pasiune nestăvilită. Cuvinte, imagini, fraze și idei țâșnesc din el într-o revărsare uluitoare și inepuizabilă; unii se întreabă din ce izvoare turbulente se revarsă. Are „o fabrică de expresii în minte“ și frenezia lui delicată este de o imaginație compactă în totalitate.

Nici un alt om nu a stăpânit limba și nici nu a folosit-o cu un asemenea abandon maiestuos. Cuvinte anglo-saxone, cuvinte

frânzuzești, cuvinte latinești, termeni de cârciumă, termeni medicali, termeni legali; agilitate a versurilor monosilabice și a discursului sonor polisilabic; eufemisme curtenitoare și obscenități idiomatice jignitoare: numai un elisabetan ar fi îndrăznit să scrie într-o astfel de engleză. Acum avem maniere mai alese, dar mai puțină putere. Într-adevăr, scenariile sunt imposibile, așa cum spunea Tolstoi; jocurile de cuvinte sunt puerile, erorile învățaturii anti-Bacon sunt nenumărate, iar filosofia este una a renunțării și a disperării. Ceea ce contează este că pe fiecare pagină se găsește o energie dumnezeiască a sufletului și pentru asta îi vom ierta orice omului. Viața este mai presus de critică, iar Shakespeare este mai viu decât viața însăși.

8. JOHN KEATS Să ne oprim pentru un moment și să-i numărăm pe titanii pe care i-am omis. Mai întâi Sappho, azvârlindu-și dragostea lirică dintr-un promontoriu lesbian; apoi Eschil și Sofocle, câștigând premiul dionysian de mult mai multe ori decât Euripide; subtilul Catullus, grațiosul Horațiu, Ovidiu cel plin de viață și melodiosul Vergiliu; Petrarca și Tasso, Omar-Fitzgerald, Chaucer și Villon. Dar aceasta este doar o mică ofensă pe lângă păcatele pe care urmează să le comitem; chiar și Milton și Goethe trebuie amintiți, dar nu aleși; chiar și Blake și Burns, Byron și Tennyson, Hugo și Verlaine, Heine și Poe. Heine demonul versurilor și Poe jumătatea bună a poeziei; ar fi de neiertat să-i lăsăm pe din afară. Tennyson, ale cărui cântece erau toate frumoase, și Byron, a cărui viață însăși a fost o tragedie lirică; care sunt cei mai importanți, cei pentru care aceștia trebuie să lase loc? Și mai rău, să nu-l includem pe Milton, care a scris precum prinții, suveranii și stăpânirea, și care a făcut limba engleză să tune și să sune precum ebraica lui Isaia. Cel mai rău ar fi să-l las deoparte pe Goethe, însuși simbolul Germaniei, care a scris în tinerețe ca Heine, la maturitate ca Euripide și la bătrânețe

asemenea unei catedrale gotice – confuz și veșnic surprinzător; care german sau bun european va îndura acest lucru? Nu contează; să păcătuim cu îndrăzneală și să nu-l amintim pe filosoful Goethe, ci pe poetul John Keats.

În 1819, doborât de tuberculoză, Keats, după săptămâni la pat, i-a scris lui Fanny Brawne: „Am avut ocazia să petrec nopți neliniștite și, treaz fiind, am descoperit gânduri care mă apasă. Dacă ar fi să mor, mi-am spus, nu am lăsat în urma-mi nici o operă nemuritoare – nimic care să-mi facă prietenii mândri de amintirea mea –, dar am iubit principiul frumuseții în toate lucrurile și, dacă aș fi avut timp, aș fi făcut în așa fel încât să fiu ținut minte“. „Dacă aș fi avut timp“ – aceasta este tragedia tuturor oamenilor măreți. Keats nu a mai scris nimic însemnat după aceea; cu toate acestea, prietenii lui sunt cunoscuți datorită lui, iar el a lăsat poezii la fel de nemuritoare precum limba engleză, chiar mai perfecte decât ale lui Shakespeare. Nu vom spune mai multe despre el, ci ne vom înviora cu poezia lui. El îi cântă privighetoarei:

*Ascult bezna ades: ajutătoare
Am privit moartea, dragoste aproape,
Și muza-mi a știut rime să-i sape,
Ca-n duh să-mi piardă ultima suflare.
Să mor îmi pare voluptate azi,
În miezul nopții fără suferință
Pe când în cer sufletu-ți ia ființă
Într-un așa extaz!
Dar nu-ți voi auzi înaltul cânt
De recviem, căci voi fi sub pământ.**

* John Keats, *Poezii*, Editura Albatros, București, 2001, traducere de Miron Kiropol (n. red.)

Și aceasta pentru Melancolie:

*Ascult în întuneric... Deseori
Am îndrăgit ușorul Morții duh;
I-am spus dulci nume-n mii de rime-n zbor
Să-mi suie răsuflarea în văzduh.
Belșug mai mult înseamnă moarte azi:
M-aș stinge-n miez de noapte, fără chin,
Când al tău suflet preschimbat e-n harpă,
Cu negrăit extaz...
În templul chiar al fericirii are,
Cu voal pe ea, altar în maiestate
Melancolia, ce la văz apare
Doar limbii din puterile create
Aceluia purtând-o pe palat
Cu strugurii din bucuria-n lacrimi,
Din sufletu-i ce gustă sacre patimi
Noroaselor trofee atârnat.**

A plecat din Anglia în Italia, căutând soarele, dar furtunile mării i-au secătuit trupul și nici praful din sud nu i-a făcut bine. Scupa cupe pline de sânge. A cerut să nu-i mai fie date scrisorile de la Fanny Brawne; nu suporta să le citească. A încetat să le mai scrie, atât ei cât și prietenilor săi; nu trebuia decât să moară. A încercat să înghită otravă, dar Severn i-a luat-o. „Ideea morții, a spus Severn, pare singura lui alinare. Vorbește despre asta cu încântare. Gândul de recuperare este dincolo de orice închipuire pentru el.” În ultimele zile, „mintea lui a ajuns într-o nemaipomenită stare de liniște și de pace”. Și-a dictat epitaful: „Aici zace cel al cărui nume este scris în apă”. Și-a întrebat medicul de mai multe ori: „Când se va sfârși această viață postumă

* Robert Burton, *Anatomia melancoliei*, Editura Herald, București, 2016, p. 43 (n. red.)

a mea?" Cu ultima suflare, a spus: „Severn – ridică-mă, căci sunt pe moarte. Voi avea o moarte rapidă. Nu-ți fie teamă. Slavă Domnului că a sosit momentul". Era 23 februarie 1821 și avea 25 de ani. „Dacă aș mai fi avut timp!"

9. PERCY BYSSHE SHELLEY Când Shelley a aflat din *Quarterly Review* despre Keats că a murit de tuberculoză, s-a cufundat într-o îndelungată izolare și și-a revărsat mânia și durerea în cea mai mare elegie englezescă, *Adonis*. El trebuie să fi simțit, cu sensibilitatea sa feminină față de fiecare adiere a destinului, cât de strâns legat era destinul său de cel al lui Keats – cum și el, curând, va cădea pradă eternului război dintre poezie și realitate.

Căci Shelley, așa cum ar fi spus Sir Henry Maine, își canalizase viața și gândirea pe „starea naturală”, pe visul lui Rousseau despre un Veac de Aur în care toți oamenii erau sau ar fi egali, fiind aproape fiziologic împotriva acelei „metode istorice” care echilibrează idealurile cu realitățile și aspirațiile cu istoria. Nu putea citi istorie; i se părea o înșiruire abominabilă de nenorociri și de crime; el nu a căutat comportamentul și greutățile reale ale oamenilor în epocile studiate, ci poezia și religia lor, sentimentele și dorințele lor ideale; îl cunoștea pe Eschil mai bine decât pe Tucidide; și a uitat că în opera lui Eschil Prometeu era înlănțuit. Ce poate fi mai fără de tăgadă decât suferința lui?

Era la fel de sensibil ca „planta senzitivă”, supus, precum aceasta, să se descompună rapid, în timp ce fibrele mai dure să înflorească și să supraviețuiască. S-a descris prin Julian ca „Eu, care sunt precum o nervură care străpunge celelalte opresiuni nemărturisite ale acestui pământ”. Nimeni nu s-ar fi gândit, văzând acest flăcău delicat, niciodată îndeajuns de matur, că ar fi putut pune pe jar întreaga Anglie cu ereziile lui. Trelawney, întâlnindu-l pentru prima dată, a scris: „Să fie posibil ca acest băiat cu aspect blând și fără barbă să fie un adevărat monstru aflat în

război cu toată lumea?“ McCready, pictorul, a spus că nu a putut portretiza fața lui Shelley, pentru că era „prea frumos“ și mult prea ambiguu. Sufletul său era de nedescifrat.

Nimeni n-a fost mai complet ori mai exclus poet decât Shelley. El este pentru poeți ceea ce a fost Spenser înainte de apariția lui Shelley – însăși întruchiparea a tot ce înseamnă poezie. „Poezia – a scris el în renumitul său eseu „În apărarea poeziei“ –, poezia și principiul Sinelui, a cărui întrupare vizibilă sunt banii, sunt Dumnezeu și avuția lumii... Dar depășește orice imaginație să concepem ce ar fi reprezentat condiția morală a lumii dacă nu ar fi existat niciodată Dante, Petrarca, Boccaccio, Chaucer, Shakespeare, Calderon, Lord Bacon sau Milton; sau dacă Rafael și Michelangelo nu s-ar fi născut; dacă poezia ebraică nu ar fi fost niciodată tradusă; dacă nu ar fi avut loc niciodată o renaștere a studiului literaturii grecești; dacă nu ne-ar fi fost înmânate monumente de sculptură antică; și dacă poezia religiei lumii antice ar fi dispărut odată cu crezurile ei.“

La 8 iulie 1822, Shelley și prietenul său, Williams, au părăsit Casa Magni în care locuiau pe insula Lerici și au navigat cu barca lui Shelley, *Ariel*, traversând golful Spezia până la Livorno, pentru a-i întâlni pe nevoiașul Leigh Hunt și numeroasa sa familie, pe care Shelley îi invitase în mod nesăbuit în Italia, ca oaspeți. Mica barcă cu pânze a încheiat călătoria spre Livorno în siguranță, însă, în timp ce se pregăteau de întoarcere, au apărut semne de furtună. Hunt a hotărât să rămână în urmă cu progeniturile sale și să vină a doua zi, însă Shelley a insistat să se întoarcă la Lerici; Mary Shelley și doamna Williams rămăseseră singure pe insulă și s-ar fi îngrijorat dacă bărbații lor nu ar fi apărut. Pe când părăseau portul, cei doi tineri au fost avertizați de marinarii pe lângă care trecuseră să se întoarcă. Însă ei și-au continuat drumul.

Când în acea noapte n-au reușit să mai ajungă la Casa Magni, Mary Shelley a simțit că destinul îi răpise poetul. A căzut pradă unei disperări sălbatice și a închiriat un vas care să o ducă la

Livorno, devreme în dimineața următoare. Acolo i-a găsit pe Hunt și Byron, însă nici urmă de Williams sau de Shelley. Byron s-a pus plin de energie pe treabă, căutând pe coastă milă cu milă. Abia după opt zile au găsit corpul lui Williams, umflat și aproape de nerecunoscut, zăcând pe nisip; și peste încă două zile l-au găsit pe Shelley – sau ce mai rămăsese din el, cu carnea de pe oase sfâșiată de vulturi, cu un chip de nerecunoscut; l-au identificat doar după opera lui Sofocle, pe care o avea într-unul dintre buzunare, și după cea a lui Keats, în celălalt.

Legea Toscanei cerea ca trupurile găsite în mare să fie arse pentru a evita răspândirea ciumei. Așa că Byron, Hunt și Trelawney au construit un rug, iar când trupul lui Shelley era pe jumătate ars, Trelawney i-a smuls inima din flăcări. Văduva a cerut ca inima lui Shelley să fie îngropată lângă Keats, în cimitirul protestant din Roma, sub o lespede pe care erau inscripționate simplu cuvintele *Cor cordium* – „inima inimilor“. Când Mary Shelley a murit, douăzeci și nouă de ani mai târziu, s-a constatat că în copia lui *Adonis* deținută de aceasta, într-un săculeț de mătase, se afla cenușa iubitului ei mort, pus în carte la acea pagină în care se vorbește despre nemurire și despre speranța care izvorăște întotdeauna în oamenii învinși.

10. WALT WHITMAN

*Vino, Muză, migrează din Grecia și Ionia;
Te rog, treci peste acele răfuieli extrem de exagerate,
peste acea chestiune a Troiei și mânia lui Ahile,
și peste rătăcirile lui Enea și Odiseu;
Pancardele cu „scos“ și „lăsat“ de pe stâncile
Parnassusului tău înzăpezit;
Reașază-le la Ierusalim – pune notificarea sus pe poarta
Jaffa și pe Muntele Moria;*

*Și pe pereții catedralelor gotice din Europa și ale castelelor
germane, franceze și spaniole;*

*Pentru a atinge un tărâm mai bun, mai pur și mai
prosper – un tărâm vast
și necunoscut te așteaptă, te cere....*

*Am auzit că ai cerut ceva care să dovedească
această enigmă, Lumea Nouă,*

*Și să definească America, forța democrației sale;
De aceea îți trimit poeziile mele, ca să vezi în ele ceea
ce ai vrut.*

S-a produs o adevărată revoluție în istoria literaturii când a apărut un om care a văzut elementele poeziei, scenele dramei umane chiar în propria existență; care a găsit o modalitate de a transpune în cântec spiritul deschizătorului de drumuri și care a observat că era mai multă poezie sub cerul înstelat decât în toate saloanele cu vieți artificiale. A fost aproape pentru prima dată când un poet avea să descopere teme demne de versuri nobile în viața oamenilor de rând; el va aduce oamenii simpli în literatură, o acțiune ca o declarație de independență și a drepturilor omului în poezie; el nu avea să întruchipeze vreun ideal mort al lui Arthur sau vreun mit dispărut al zeilor de mult uitați, ci propria patrie dură, propria democrație reticentă, propria epocă turbulentă, aflată în plină expansiune. Ceea ce au reprezentat Homer pentru Grecia, Vergiliu pentru Roma, Dante pentru Italia, Shakespeare pentru Anglia, avea să însemne el pentru America, pentru că îndrăzneala să identifice în ea, în pofida tuturor greșelilor acesteia, potențialul ei în substanța cântecelor. A construit pentru noua ei identitate o poezie cu totul nouă, la fel de liberă și de atipică, la fel de debordantă și de puternică precum el însuși. S-a identificat cu aceasta și a cântat-o cu atâta sinceritate încât în final a devenit nu doar poetul democrației și al Americii, ci, prin măreția sufletului și universalitatea viziunii sale, și cel al lumii moderne.

„Originalitatea *Firelor de iarbă* – spune un critic francez – este poate cea mai desăvârșită manifestare din literatură.” În primul rând, originalitatea cuvintelor: aici nu găsim nuanțe delicate de limbaj, nici ambiguitatea vorbirii metafizice a lui Shelley, ci adjective și substantive masculine, cuvinte simple, spuse direct, culese cu îndrăzneală de pe străzi și câmpuri în poezie. („Am avut mari probleme în a omite influențele poetice, însă în cele din urmă am reușit.”) Și apoi originalitatea formei: fără rime, cu excepția unor eșecuri ocazionale, cum ar fi „Căpitan, al meu căpitan”; și fără metru sau ritm regulat, ci doar ritmuri libere și diferite cum doar respirația ar putea produce, sau vântul, sau marea. Mai presus de toate, originalitatea subiectului: abordarea simplă, admirativă, a unui copil față de minunile vechi și neîngrădite ale naturii („stropirea fără zgomot a răsăritului“, „furioasa revărsare a valurilor asupra pământului“); identificarea sa clară cu fiecare suflet în fiecare experiență („Vocea mea este vocea soției, scârțâitul balustradei scărilor; au adus trupul bărbatului meu, ud learcă și înecat“); sinceritatea curajoasă a unei minți deschise, respingând și iubind în același timp toate crezurile; simțul sincer și pofticios al cărnii, zgomotul asurzitor și mireasma începutului de drum; apărarea și înțelegerea femeii:

Chipul îmbătrânit al unei mame cu mulți copii!

Ssst! Sunt pe deplin mulțumit...

Aceasta este o femeie!

Ea privește afară de sub pălăria ei quaker –

chipul ei este

mai senin și mai frumos decât cerul.

Stă într-un balansoar, în pridvorul umbrit

al fermei,

cu soarele luminându-i părul albit.

Rochia ei amplă este din in de culoare crem;

*Nepoții ei au cultivat inul, iar nepoatele ei
l-au tors cu furca și roata.*

*Muzicalitatea pământului,
Desăvârșirea dincolo de care filosofia nu poate trece și
nici nu vrea să treacă,
Adevărata mamă a umanității...*

sinteza profundă a individualismului și democrației; ștergerea cosmică a imaginației și a compasiunii sale, acceptând toate popoarele și elogiind umanitatea: acestea au fost șocuri motivante pentru toate tradițiile, prejudecățile și credințele cuprinse în obiceiuri și modele antice; dovedindu-și intensitatea și necesitatea prin chiar protestele pe care le-au stârnit. Întreaga Americă l-a condamnat, cu excepția unui singur om, care l-a mântuit cu o scrisoare care reprezintă pecetea nobleții sale. Pe 21 iulie 1855, Emerson i-a scris lui Whitman:

Stimate domn,

Sunt conștient de valoarea minunatului dar al volumului Fire de iarbă. Îl consider cel mai extraordinar exemplu de rațiune și de înțelepciune prin care America a contribuit la dezvoltarea literaturii până în acest moment. Citirea acestuia îmi conferă o mare bucurie, căci marile energii ne fac fericiți... Vă ofer bucuria gândului dumneavoastră liber și îndrăzneț... Salut începutul unei cariere minunate, care, pentru un astfel de start, sigur trebuie să fi avut o bază undeva. M-am frecat nițel la ochi pentru a-mi da seama dacă această rază de soare nu a fost o iluzie; căci sensul rațional al cărții este o certitudine clară... Doresc să-mi cunosc binefăcătorul și am simțit o dorință intensă să-mi neglijez îndatoririle și să vizitez New Yorkul pentru a vă aduce la cunoștință prețuirea mea.

R. W. Emerson

Whitman s-a dus – mult prea curând! El a trăit când noi eram copii; dar și în timpurile noastre pot exista titani și până și America, oricât de grosolană și de primitivă ar fi, poate da un poet unic care să se numere printre cei mai buni. Acum câteva luni am stat în casa lui din Camden, unde paralizia l-a ținut în pat mulți ani; și am jeliț conștientizând odată cu aceste amintiri că și geniul este sortit pieirii. Însă, apoi, i-am luat cartea și am recitat rândurile care m-au urmărit mereu, versuri care au fost lăsate drept cuvinte de despărțire pentru a băntui la nesfârșit alte amintiri:

*Plec sub formă de aer, îmi scutur pletele albe spre
soarele grăbit,*

*Carnea mea-i răspândită-n valuri și pe dantela
spumoaselor creste.*

*Mă las moștenire țărânei ca să cresc din iarba
pe care-o iubesc,*

*Dacă vreți să mă mai găsiți, pe viitor voi fi sub tălpile
ghetelor voastre.*

Cu greu veți ști cine sunt sau ce înseamnă eu,

Dar chiar și așa vă voi aduce sănătate,

Și sângele vostru îl voi face mai curat și mai viguros.

De nu mă găsiți din prima-ncercare, nu disperați,

Căutați mai încolo,

Mă opresc de pe-acum acolo și vă voi aștepta.

CAPITOLUL PATRU

„CELE MAI BUNE” O SUTĂ DE CĂRȚI PENTRU EDUCAȚIE

DACĂ AȘ FI BOGAT, aș avea multe cărți și m-aș răsfăța cu coperte strălucitoare și moi la atingere, cu hârtie deosebit de mată, așa cum se făceau când tiparul era încă la începuturile lui.

Mi-aș îmbrăca zeii în piele și aur, aș aprinde lumânări de închinare înaintea lor noaptea și le-aș înșira numele ca mărgelile pe un rozariu. Aș avea biblioteca mea spațioasă, întunecată și răcoroasă, ferită de priviri și de zgomote străine, cu ferestre înguste deschise spre câmpuri liniștite, cu scaune voluptuoase care invită la comuniune și reverie, cu lămpi voalate, iluminând sanctuarul ici și colo, și fiecare centimetru al zidurilor care ascund moștenirea intelectuală a rasei noastre. Și acolo, la orice oră, mâna sau spiritul meu și-ar primi prietenii dacă sufletele lor ar fi flămânde și mâinile lor ar fi curate. În centrul aceluia templu al cărților mele aș strânge o sută cele mai bune opere educative din lume.

Îmi imaginez o masă masivă din lemn roșu, lucrată cu detalii sublime de artiștii care au sculptat lemnul pentru capela regelui Henric de la Westminster Abbey (trebuie că sunt un conservator înrăit, pentru că detest materialele dure, specifice caselor noastre din beton, și paturile și birourile metalice din zilele noastre, și găsesc o receptivitate organică în ce privește atașamentul meu față de tot ce este din lemn). În centrul mesei ar fi o vitrină de sticlă, protejând și, totuși, dezvăluind o sută cele mai bune cărți. Îmi imaginez prietenii simțindu-se confortabil acolo, câteva ore pe săptămână, trecând cu o relaxare plăcută de la un volum la altul.

Vei lua loc lângă mine? Poate că ești absolvent de facultate și ești pregătit, atunci, pentru a-ți începe educația. Sau poate că nu ai avut niciodată șansa de a merge la facultate și nici nu te-ai gândit ce altceva mai învață copiii noștri, cu excepția ultimelor moravuri. S-ar putea să învețe multe lucruri frumoase dacă ajung acolo destul de maturi, însă tinerilor noștri le ia atât de mult să se dezvolte în aceste zile complexe, încât sunt prea imaturi când intră la facultate pentru a-și însuși sau a înțelege comorile care le sunt oferite din abundență acolo. Ar fi fost la fel de bine dacă ar fi învățat experiența vieții; influența dură a realității te-a desăvârșit într-o oarecare disponibilitate de a cunoaște oameni mari. Aici, la această masă spațioasă, te vei pregăti pentru aderarea la Mințile din întreaga lume; vei fi prieten cu Platon și Leonardo, cu Bacon și Montaigne; și când vei fi trecut prin acea companie demnă de apreciere, vei fi pregătit pentru o comuniune cu cei mai înțelepți conducători ai timpului și ai spațiului tău.

Poți să-ți oferi o oră liberă pe zi? Sau, dacă unele zile sunt prea aglomerate cu îndatoriri ce țin de viață ca să-ți oferi timp liber pentru aceste lucruri mai subtile, poți recupera astfel de seri fără prezența cărților printr-o oră sau două în plus în acele dimineți de duminică când presa interminabilă îți consumă tot timpul? Oferă-mi șapte ore pe săptămână și voi face din tine un cărturar și un filosof; în patru ani vei fi la fel de bine educat ca oricare doctor recent licențiat în filosofie din țară.

Dar să ne înțelegem: nu trebuie să te aștepți la nici un câștig material din această apropiere de oameni mari. Un anumit câștig poate veni întâmplător în următorii ani din maturitatea și poziția pe care le vei câștiga, însă aceste dividende, asemenea celor ale companiilor de asigurări, nu sunt nicicum garantate. Într-adevăr, vei „pierde timp” destinat profesiei sau afacerii tale; dacă tânjești după milioane, ar fi bine să lași deoparte această hartă a Cetății lui Dumnezeu și să rămâi cu picioarele pe pământ. Vor exista blocaje de-a lungul drumului: uneori vei ajunge la o carte

complicată sau interminabilă, la un declin, și toată forța ta va trebui să servească sarcinii tale. Amintește-ți că nu este vorba de o listă cu cele mai bune o sută de cărți absolute, și nici de o listă a capodoperelor *belles lettres*; alegem acele volume care vor contribui cel mai mult în educarea unui om.

Întrucât ne dorim să avem minți ordonate și să evităm haosul lecturii la întâmplare, vom vrea să începem cu începutul – chiar cu stelele îndepărtate și Pământul arhaic, iar aceste începuturi vor fi cele mai mari obstacole din calea noastră. *Initium dimidium facti*, spuneau romanii – „începutul este jumătate din treabă”. Să ne îndreptăm spatele și să ne adunăm tot curajul până ce vom reuși să urcăm aceste culmi de început, căci dincolo de ele va fi un drum drept, însoțit de cunoaștere și de înțelepciune la fiecare piatră de hotar, cu frumuseți la tot pasul. Nu ne dorim doar divertisment, ci educație, și o dorim în așa manieră încât cunoștințele pe care le câștigăm să fie înțelese într-o succesiune logică în amintirile noastre și să ne ofere, în sfârșit, acea perspectivă completă care este sursa și apogeul înțelegerii.

Prin urmare, primele cărți de pe lista noastră – introducerea necesară pentru restul cărților – sunt cele mai terifiante dintre toate. Mii de înțepături ale inteligenței vor fi simțite prin plasarea pe prima poziție a cărții *The Outline of Science* [O schiță a științei]: Vai! O să ne hrănim cu mâncare predigerată, în stilul unui mic-dejun american? Mai rău, *The Outline of History** [O schiță a istoriei], gogoriță a tuturor istoricilor care se respectă, este a cincea pe lista noastră – acest lucru este de neiertat. Să-l lăsăm

* Cunoscută și ca *The Whole Story of Man* [Întreaga poveste a omului], *The Outline of History* este o lucrare de non-ficțiune care vorbește despre istoria lumii de la originea Pământului până la Primul Război Mondial. A apărut într-o versiune ilustrată a 24 de volume săptămânale, primul în 22 noiembrie 1919, iar în 1920 au fost publicate într-un singur volum. Lucrarea s-a vândut în peste două milioane de exemplare, a fost tradusă în mai multe limbi și a avut un impact considerabil în predarea istoriei în instituțiile de învățământ superior. (n. red.)

pe critic să combată; el va vedea curând cât de mult sunt folosite aceste cărți în locul altora și cât de mult ajută în ce privește pregătirea pentru cel mai bun. Cu prețul unei mici neplăceri, trebuie să ne familiarizăm cu descrierea științifică actuală a lumii în care omul s-a dezvoltat: e necesar să avem un pic de pregătire astronomică și biologică pentru a oferi puțină decență concepției noastre despre rasa umană; trebuie să învățăm cele mai recente zvonuri despre electroni și cromozomi și să privim o clipă, în timp ce fizica și chimia transformă lumea.

Și apoi, tot ca un la fel de introducere, ne întoarcem la treaba noastră. Nu se face să lăsăm la final cunoștințele referitoare la arta sănătății; ce se întâmplă dacă, după patru ani, ne trezim învățați și dispeptici, filosofi în imaginație, însă epave în carne și oase? Să lăsăm doi mari medici să ne ofere teoriile lor rivale despre cum să trăim: dr. Clendening ne va spune, în felul scandalos al unui om de știință, că majoritatea lucrurilor pe care le mâncăm, bem, fumăm sau facem sunt bune și frumoase, iar dr. Kellogg, fără nici un atu decât cel reprezentat de șaptezeci de ani de experiență și, eventual, roșeața din obraji ca indicator al propriei stări de sănătate, ne va spune că aceste metode vechi sunt toate greșite. Sunt de părere că dr. Kellogg are, de fapt, dreptate; însă admit și că amândoi greșim.

Avem minți, dar și corpuri, și poate că ar trebui să încercăm într-o oarecare măsură să ne înțelegem pe noi înșine înainte de a cugeta la istoria omenirii. Mergem, apoi, la William James; este adevărat că a scris acum mai mult de o generație, dar *Principles of Psychology* [*Principiile psihologiei*] încă reprezintă o capodoperă în acest domeniu. Evită ediția prescurtată într-un singur volum; forma mai lungă este mai ușor de citit. Până când nu îl cuprinzi pe James, nu trebuie să îți faci griji de metodele psihologice tranzitorii, precum psihanaliza și behaviorismul, iar după ce l-ai asimilat pe James, vei fi imun la aceste infecții. Citește activ, nu pasiv: ia în considerare la fiecare pas dacă ceea ce citești este în acord cu propria experiență și cât de mult poate fi aplicat în orientarea propriei

vieți. Iar dacă nu ești de acord cu vreun autor sau ești șocat de ereziile sale, continuă să citești; tolerarea diferențelor este semn de noblețe. Notează-ți toate pasajele care te ajută în reconstrucția caracterului *tău* (nu al altcuiva) sau în atingerea obiectivelor *tale* și orânduiește aceste note în așa fel încât să le poți avea la îndemână în orice moment și pentru orice obiectiv propus.

Nu te grăbi cu aceste cărți introductive, căci trebuie să te aștepți la un asediu lung înainte de a cuceri aceste lucrări enigmatice și mărețe ale citadelei înțelepciunii. Dacă îți îngreunează digestia, condimentează-le cu fragmente mai ușoare din listă: Plutarh, de exemplu, sau Omar, ori George Moore, sau Rabelais, ori Poe (numerele 16, 31, 32, 45 și 91); într-adevăr, cele mai multe dintre cărțile din grupurile X și XI vor servi ca *hors d'oeuvres* sau ca relaxare când alte volume te vor apăsa cu povara lor.

Chiar și Wells se va dovedi un pic plictisitor la început; dezvoltăm o plictiseală obositoare față de reptilele și peștii săi, cu oamenii de Cro-Magnon și de Neanderthal. Însă trebuie să depășim aceste ere geologice și să înaintăm printre aceste rămășițe paleontologice și origini antropologice: să urâm apoi aceste cuvinte respingătoare, să abordăm nerăbdători dificultățile și să ne călim pentru orice va veni. Dacă ești norocos, dar și curajos, vei cumpăra un dicționar util, cum ar fi un Webster (evită dicționarele mari, a căror dimensiune descurajează utilizarea lor), și vei împodobi un perete cu o hartă gigantică a lumii, astfel încât cuvintele noi și locurile vechi să capete sens pentru tine. Odată ce aceste capitole din Wells vor fi finalizate, lectura cărții *Folkways* [*Obiceiuri populare*] a lui Sumner va fi un desert ispititor; nimeni nu visase că un profesor ar putea face sociologia atât de fascinantă.

Vrei să știi care au fost începuturile religiei și cum s-a dezvoltat de la superstiție la filosofie? Citește *Creanga de aur** a lui Frazer;

* J.G. Frazer, *Creanga de aur* (5 volume), Editura Minerva, 1980, colecția „Biblioteca pentru toți”, traducere de Octavian Nistor (n. red.)

aici, un mare învățat a reunit într-un singur volum cercetările de-o viață pentru care guvernul britanic, oferindu-și onorurile, l-a numit cavaler al regatului. Omite dacă dorești: descoperă arta de a scoate din fiecare paragraf (de obicei aproape de începutul său) „propoziția de esență” în care autorul stabilește chestiunea pe care paragraful său speră să o dovedească, iar dacă această disertație nu-ți este de folos sau nu te interesează, treci la următorul subiect sau la cel de după, până când simți că autorul are ceva să-ți spună. Odată ce volumul cavalerului s-a terminat, cea mai grea parte a educației tale este finalizată; restul va fi o aventură cu divinitatea.

De ce este lista noastră ordonată din punct de vedere istoric de acum înainte? În primul rând, pentru că este bine să studiezi istoria așa cum a fost trăită și făcută, luând la un loc toate activitățile unei civilizații – economice, sociale, politice, științifice, filosofice, religioase, literare și artistice; în acest fel vom vedea fiecare operă de literatură, filosofie sau artă la locul potrivit și vom înțelege mai bine originea și semnificația ei – perspectiva este totul. În al doilea rând, pentru că această ordonare va permite celor mai încântătoare și mai distractive capodopere să alterneze cu volume instructive, însă greoaie; va fi de ajutor în digestie. Astfel, după încă un pic din Wells și capitolul desăvârșit al lui Breasted despre Egipt în acea istorie nemaipomenită a Europei, *The Human Adventure** [Aventura umană], vom găsi o diversivine bine-venită în selecția făcută de Brian Brown din fărâmele de înțelepciune ale lui Confucius, Lao Tzu și Mencius, iar simplitatea și frumusețea inegalabilă a Bibliei vor răscumpăra ditirambii lui Faure despre artă și cărnosa *Istorie a științei* a doctorului Williams (dacă nu poți obține această lucrare rară și grozavă,

* *The Human Adventure* (1926) este o lucrare în două volume – *The Conquest of Civilization* și *The Ordeal of Civilization* – primul purtând semnătura egiptologului J.H. Breasted, al doilea a profesorului J.H. Robinson. Primul volum, apărut inițial sub forma unui manual, cu titlul *Antichități*, în 1916, cuprinde capitolul despre Egipt la care face referire Durant. (n. red.)

folosește *Istoria științei** a lui Dampier-Whetham, sau *The Adventure of Science* [*Aventura științei*] a lui Ginzburg). Pe aceste mări agitate ajungem în sfârșit în insulele grecești.

Aici avem de-a face cu abundența geniului; cum să adunăm atâtea giganți în mica noastră listă? Să ne folosim de ghizi: Breasted și Wells ne vor arăta monumentele cele mai mari, profesorul Bury ne va dezlega complexitatea politicii grecești, iar Gilbert Murray ne va introduce în cea mai măreață literatură scrisă vreodată. Și, apoi, geniile însele: Herodot cu poveștile sale încântătoare, nu întotdeauna adevărate; Tucidide cu gândirea sa realistă și stilul său clasic (celebrul „Panegiric” compus pentru Pericle de către Tucidide este în cartea 11, capitolul 6); Plutarh cu biografiile care vor păstra vii personajele lui Bury pe scena amintirilor noastre; Homer cu cântecul său vesel despre zei și eroi ca Elena și Penelopa; Eschil cel puternic cu imaginea lui Prometeu înlănțuit și fără remușcări, însuși simbolul geniului pedepsit pentru progresul rasei; Sofocle cu o înțelepciune blândă câștigată din suferință; și „Euripide, omul”, jelind nenorocirile vrăjmașilor săi și iertându-i, în cele din urmă, și pe zei.

Iată prima și cea mai mare perioadă din filosofia europeană: Diogene Laertius spune povestea lui Socrate martirul și pe a lui Platon reformatorul, pe a lui Democrit „filosoful zâmbitor” și pe a lui Aristotel, numit și „Enciclopedia”, pe a lui Zenon stoicul și pe a lui Epicur, care nu a fost un epicureu. Platon ține discursuri și își descrie statul perfect; Aristotel, impecabil de rezonabil, predică despre calea de mijloc și se căsătorește cu cea mai bogată fată din Grecia. Williams reia povestea și ne spune cum știința a înlocuit superstiția; cum Hipocrat a devenit, după multe secole de medicină, „părintele medicinei”; și cum Arhimede și-a rezolvat teoremele în timp ce un soldat, simbolizând

* William Cecil Dampier-Whetham, *A History of Science and its Relations with Philosophy and Religion*, Cambridge University Press, 1929 (n. red.)

opoziția veșnică a războiului și a artei, l-a înjunghiat mortal. În sfârșit, Elie Faure ne permite să fim de față în timp ce Phidias, cu răbdarea geniului, sculptează siluete pentru Partenon, iar Praxiteles dăltuiește grația desăvârșită a Afroditei. Când ne vom mai întâlni cu o astfel de epocă?

Înțelegerea acestor greci ar reprezenta în sine o educație multumitoare, ba chiar un mare educator american face experimentul de a oferi un curs universitar de doi ani pentru o sută de studenți norocoși cărora le oferă un studiu al civilizației grecești în toată varietatea bogăției ei. Romanii nu ne oferă atât de mult pentru că, deși au pus admirabil bazele ordinii sociale și a continuității politice pentru națiunile Europei moderne, s-au pierdut prea mult în legi și războaie, în construirea de drumuri și de canale, și în alungarea barbarilor pe care i-au asimilat, pentru a mai reuși să extragă din existența lor dură gândul liniștit care înflorește în literatură, filosofie și artă. Cu toate acestea, chiar și aici există personaje de admirat: cei mai mari oameni de stat care au trăit vreodată, zugrăviți prietenos prin măiestria artei lui Plutarh; sumbrul Lucretius expunând în versuri de factură masculină „Despre natura lucrurilor”; exprimarea delicată a lui Vergiliu care țese trecutul legendar al țării sale într-o pânză de aur; și, ultimul dintre romani, Marc Aureliu, meditănd asupra vanității poftelor trupești și puterii din punct de vedere al unui tron fără egal.

Este o poveste teribilă și tragică felul cum acest mare colos a stăpânit tot Pământul cu măreția sa, și, apoi, prin corupție și sclavie, a putrezit încet, până când armate barbare din afară și culte orientale din interior l-au redus la o ruină. Acesta este momentul în care cel mai mare istoric dintre toți, Edward Gibbon, își începe recitalul impunător al *Declinului și căderii Imperiului Roman* și cântă prin puternica sa proză cu rezonanțe de orgă un *marche funèbre* al pustiirii. Să citim pe îndelete acele pagini bogate; viața nu este atât de importantă încât să nu putem cruța, pentru acest

filosof care scrie istorie, tihna pe care trebuie să o avem pentru a gusta din înțelepciunea observațiilor sale și din muzica epocii sale.

Gibbon este atât de generos pentru că nu ne relatează doar povestea Romei aflate pe moarte, ci și a acelei perioade de început din nordul Europei care ne este cunoscută ca Evul Mediu. Aceasta reprezintă ascensiunea papalității la realizarea celui mai mare vis al statului occidental – unificarea Europei; atunci au loc convertirea lui Constantin și încoronarea lui Carol cel Mare; atunci se întâmplă povestea sângeroasă a modului în care Mahomed și generalii săi, conducând armate înfometate de prădare și infuriate de teologie, au măturat Africa și Spania, au construit civilizația Bagdadului și a Córdobei și s-au ascuns înapoi în deșert când turcii, mai barbari decât ei înșiși, au coborât prin Caucaz până la Apusul lipsit de orice organizare. Cum au prosperat evreii și perșii sub influența musulmanilor, fapt atestat de Maimonide și de Omar. Vom găsi în opera lui Williams consemnarea nobilă a realizărilor musulmanilor în matematică și medicină, astronomie și filosofie, iar Faure ne va expune arhitectura lor unică și delicată în Alhambra din Granada și în Taj Mahal din India.

Însă au trăit și câțiva creștini în acele zile. Robinson preia *The Human Adventure* și descrie civilizația lor atât de bine încât nu-l putem omite din lista noastră. Dante și Chaucer fac un rezumat al epocii: pelerinii din Canterbury, deși într-o misiune evlavioasă, ne desfată cu povești la fel de lumești precum cele ale lui Rabelais; iar Dante, deși în război cu Biserica sa, își înalță teologia cu o asemenea splendoare și demnitate încât pentru o clipă uităm barbaria care a creat iadul. Abelard s-a îndoit de această teologie, dar și-a sacrificat brusc maturitatea pentru a rămâne cu picioarele pe pământ; nimic nu poate fi mai jalnic și mai omenesc decât ușurința cu care a abandonat-o pe Héloïse și îndoiala de care a dat dovadă. Dacă ai vrea să descoperi cât de perfectă poate fi proza englezească, chiar și în timpurile noastre lipsite de stil, citește narațiunea discretă a lui George Moore despre această

iubire nemuritoare. Și Henry Adams relatează această poveste în *Mont St. Michel and Chartres** și expune ortodoxia enciclopedică a Sfântului Toma d'Aquino, ca incidente în turneul său personal de-a lungul marilor catedrale franceze; în acest caz, goticul vorbește pe limba englezilor, dezvăluindu-se chiar și americanilor. Și tot în acest caz, revenim asupra acelei glorii neînțelese, în *Istoria literaturii engleze*** a lui Taine: o carte pe cât de erudită în pregătire, pe atât de genială în expunere, care concurează cu scrierile lui Gibbon; a fost nevoie ca un francez să le explice englezilor propria lor literatură.

În cele din urmă, ascultăm muzica melancolică de influență masculină a Evului Mediu, iar psalmii gregorienii ne înconjoară și ne fac mai profunzi cu măreția lor grațioasă. Cecil Gray nu este, în acest caz, ghidul perfect, fiind doar concis, iar în acest moment cei care iubesc muzica drept cea mai înaltă dintre filosofii se vor abate de la lista noastră și vor citi al patrulea, al cincilea și al șaselea volum al *History of Music**** [*Istoria muzicii*], sub egida Editurii Oxford. Viața fără muzică, așa cum a spus și Nietzsche, ar fi o greșeală.

Apoi Evul Mediu a dispărut și ne-am trezit în fața acelei înfloriri complete a artei și a gândirii medievale, Renașterea italiană.

* În 1904, Adams publică în particular o copie a lucrării *Mont Saint Michele și Chartres*, o pastişă de istorie, călătorie și poezie care celebra unitatea societății medievale, reprezentată mai ales prin marile catedrale din Franța. Văzută inițial ca un jurnal de călătorie, cartea (publicată pentru marele public în 1913, la cererea arhitectului american Adams Cram) se dovedește mai puțin un ghid de călătorie, cât viziunea autorului asupra unei părți a istoriei omenirii, o înțelegere poetică a lumii medievale. (n. red.)

** Hippolyte Adolphe Taine, *Histoire de la litterature anglaise*, Librairie Hachette, Paris, 1885–1887 (5 volume) (n. red.)

*** *History of Music* a fost publicată pentru prima dată de Hadow între 1901 și 1905 în șase volume sub coordonarea lui Sir Henry. J.A. Fuller Maitland a scris volumul patru despre Bach și Händel, Hadow a scris al cincilea volum (perioada vieneză) și Edward Dannreuther a acoperit perioada romantică în volumul șase. (n. red.)

Domnul Wells ne oferă câteva pagini insuficiente de schițe, apoi ne abandonăm, preț de șapte volume generoase și uluitoare, călăuzirii lui John Addington Symonds, care a preluat însăși suflarea vieții sale bolnave, ba chiar și libertatea principiilor sale, din această măreață perioadă a epocii creștine. (Dacă vârsta ta este prea mică pentru o călătorie atât de extinsă, citește unicul volum al lui Burckhardt, *The Renaissance in Italy** [*Renașterea în Italia*]; dacă ai învățat să te grăbești încet, citește-i și pe Burckhardt, și pe Symonds.) Apoi întâlnim din nou o mulțime de genii: la Florența intrăm în palatul familiei Medici, unde Pico della Mirandola aprinde lumânări în fața bustului redescoperit al lui Platon, iar un băiat pe nume Michelangelo sculptează figura unui faun fără dinți; la Roma pășim pe podeaua de marmură a Vaticanului alături de Iuliu al II-lea și de Leon al X-lea și îi privim transformând bogăția și poezia bisericii pentru stimularea și hrănirea fiecărei arte. Vasari ne deschide studiourile lui Botticelli, Brunelleschi, Leonardo, Rafael și Fra Angelico; Faure rapsodiază această eflorescență fără precedent a picturii, sculpturii și ornamentelor; Machiavelli îl face pe Cesare Borgia să pozeze pentru portretul prințului ideal; Cellini abandonează ocazional crima pentru a-l modela pe Perseu sau pentru a face o vază perfectă; Bruno și Vanini reînnoiesc efortul omului de a înțelege lumea prin prisma rațiunii; Copernic, Vesalius și Gilbert pun pietrele de temelie ale științei moderne; iar Palestrina ne înalță pe aripile cântecului. O eră aleasă se așterne în fața noastră, cu fiecare etapă a cernerii avuției sale.

Însă lui Luther, coborât din nordul rece și aprig, nu-i place arta licențioasă a Italiei însorite și, într-un glas auzit în întreaga lume, el cere revenirea Bisericii la ascetism și la simplitate primitivă. Prinții Germaniei, folosind revolta religioasă ca instrument politic, separă ținuturile lor în curs de dezvoltare de papalitate, înființează o multitudine de state independente și inaugurează

* Jacob Burckhardt, *Civilization Of the Renaissance in Italy*, Penguin Books Ltd, 1990, traducere de S.G.C. Middlemore (n. red.)

acel naționalism dinastic care reprezintă traiectoria istoriei europene de la Reformă până la Revoluția Franceză. Conștiința națională înlocuiește conștiința religioasă, patriotismul înlocuiește evlavlia și fiecare popor european își trăiește, timp de un secol, propria Renaștere. Este o epocă a romantismului politic: Caterina de Medici și Henric al VIII-lea, Carol al V-lea și Filip cu Armada, Elisabeta și Essex, Maria, regina scoților, și iubiții ei inextricabili, dar și Ivan cel Groaznic. Este o epocă a gigantilor în literatură: în Franța, Rabelais creează revoltă cu toate legile și adjectivele sale, iar Montaigne discută despre afaceri publice și private în cele mai ample eseuri scrise vreodată; în Spania, Cervantes consideră că un braț este suficient pentru a scrie cel mai faimos roman dintre toate, iar Lope de Vega compune o sută optsprezece piese; în Londra, fiul unui măcelar produce cea mai mare dramă modernă, iar toată Anglia „este în formă”, cum ar spune Spengler. Este primăvara sufletului modern.

Învățații obișnuiesc să spună că, după acea strălucită epocă a maturității în Spania, Anglia și Franța, Europa a suferit un regres și a coborât de la nivelul ridicat din perioada Renașterii. Într-un fel, este adevărat: secolul XVII este o epocă a conflictului religios, este perioada celui Război de 30 de Ani care a ruinat Germania și a revoluției puritane care a pus capăt, timp de un secol, exuberanței poetice și artistice a Angliei. Dar, chiar și așa, să luăm în considerare numele celui secol. Este timpul celor trei muschetari: Richelieu și Mazarin întăresc guvernul central al Franței împotriva baronilor feudali și lasă moștenire lui Ludovic al XIV-lea un stat unit și puternic, un mediu organizat de securitate și ordine pentru floarea cea aleasă a culturii franceze sub Voltaire. La Rochefoucauld face ultimele retușuri în privința cinismului teatrelor și instituțiilor; Molière luptă cu ridiculizarea ipocriziilor și a vanității poporului său, iar Pascal îmbină, într-o retorică pasională, matematica și pietatea. Bacon și Milton ridică proza engleză la cel mai înalt nivel, iar Milton scrie, în completare, câteva

versuri acceptabile. Este o eră a sistemelor puternice în filosofie: Bacon, Hobbes și Locke, în Anglia; Descartes, Spinoza și Leibnitz, pe continent. În știință, este vremea lui Galileo în astronomie, a lui Sir William Harvey în fiziologie, a lui Robert Boyle în chimie, a lui Isaac Newton în toate. În pictură e o ploaie de stele: în Olanda, Rembrandt și Franz Hals; în Flandra, Rubens și Van Dyke; în Franța, Poussin și Claude Lorrain; în Spania, El Greco și Velázquez. Iar în muzică se naște Bach.

Johann Sebastian Bach este unul dintre olimpicii cei mai apropiați de Iupiter; n-ar trebui să-ți găsești odihna până când trupul și sufletul tău nu tremură la măreția ritmică a *Mesei în Sol minor* și la *Patimile după Matei*. Cu bătrânul organist din Arnstadt și de pretutindeni, care a avut timp între capodopere să facă douăzeci de copii, muzica atinge cele mai înalte culmi; până când nebunul de Beethoven va atinge din nou o asemenea înălțime. Secolul XVIII este plin de o muzică nobilă: Händel împrăștie oratorii, iar Haydn dezvoltă sonata și simfonia; Gluck face un acompaniament nobil pentru sacrificiul Ifigeniei, iar Mozart, din tristețea și fericirea sa, țese o fuziune de sunete suave, încât toate compozițiile sale ulterioare par haotice și discordante. Dacă dorești să cunoști „muzica absolută” – care nu se bazează pe povești, imagini sau idei, ci pe propria frumusețe „lipsită de sens” – oprește radioul pentru o clipă și ascultă *Andante* din *Cvartetul în Re major* al lui Mozart.

Și iată-ne în secolul XVIII, pe care Clive Bell, în prețiosul său volum de întindere redusă despre Civilizație, îl consideră, alături de epoca lui Pericle și de cea a Renașterii, una dintre cele trei epoci supreme din istoria culturii. O epocă a războaielor barbare, a științei avansate și a filosofiei descătușate; a exploatării din partea baronilor, a bunelor maniere și a unor rochii atât de frumoase încât pantalonii noștri despicați și cămășile închise până-n bărbie par funebre și de pușcărie. „Cei care nu au trăit înainte de 1789”, a spus Talleyrand, „acel rahat într-un ciorap de mătase”, cum l-a numit Napoleon, „n-au cunoscut niciodată fericirea deplină a vieții.”

Citește în *Portretele literare** ale lui Sainte-Beuve viețile acestor oameni înzestrați; vezi portretele lor în Watteau și Fragonard, în Reynolds, Gainsborough și Romney; și apoi asigură-ți un loc în primul rând alături de Taine și Carlyle la înflăcărata dramă a prăbușirii lor. Gândește-te la o epocă în care s-au putut produce istorici precum Gibbon și Voltaire, filosofi precum Hume și Kant, o lucrare precum *Enciclopedia* franceză, un biograf precum Boswell, o societate formată din Johnson, Goldsmith, Gibbon, Burke, Garrick și Reynolds, romancieri precum Fielding și Sterne, încă neîntrecuți în Anglia, un economist ca Adam Smith, un cinic precum Jonathan Swift, o femeie ca Mary Wollstonecraft!

În acest context vine Revoluția Franceză, aristocrația este ghilotinată, arta și manierele se pierd, adevărul înlocuiește frumusețea, iar știința reface lumea mai aproape de dorința minții sale. Să-l lăsăm pe Robinson să povestească despre acea Revoluție Industrială care ne-a transformat atât de repede și profund viețile, guvernele, morala, religiile și filosofile; este unul dintre marii pivoți în jurul căruia se învâрте istoria. După cum secolul XVIII fusese epoca mecanicii teoretice și a fizicii, iar următorul a fost epoca victoriei lor în acțiune, tot așa secolul XIX a fost era biologiei teoretice, iar secolul XX o va vedea în plin triumf operațional. Noi concepte despre natura omului și a dezvoltării au dominat scena științifică și au precipitat un război al credințelor care a tulburat și a întristat gândirea occidentală. A fost un secol sărac în sculptură, în ciuda unui Rodin neîmplinit, și un secol plin de experimente dubioase în pictură, de la apusurile lui Turner până la ploaia lui Whistler, dar muzica, deși pare ciudat (căci cine s-ar fi putut aștepta la asta într-o epocă a mașinilor?), a depășit orice altă epocă din istorie.

Iată-l pe Beethoven, trecând, odată cu sfârșitul secolului, de la simplitatea mozartiană a primelor sale lucrări la forța capodoperei

* Charles Augustin Sainte-Beuve, *Portrete literare*, Editura pentru Literatură Universală, 1966 (n. red.)

Eroica, la perfecțiunea *Simfoniei a V-a*, la delicatețea subtilă a concertului pentru pian *Imperialul* și a sonatei *Kreutzer*, la exuberanța nebună a sonatelor de mai târziu și la simfonia pentru orchestră *Corală*; iată-l pe Schubert, un izvor nesfârșit de melodii, lăsând sute de capodopere necunoscute în podul său; iată-l și pe Schumann, confuzul-melancolic, nucleul uneia dintre cele mai frumoase povești de dragoste în realitate sau în ficțiune; este aici și Johannes Brahms, arătând ca un măcelar și compunând ca un înger, țesând armonii mai profunde decât oricare dintre cele aparținând lui Schumann, dar fiind atât de loial memoriei sale încât, deși a iubit-o cu un nespus devotament pe văduva muzicianului nebun (cea mai mare pianistă a timpului ei) și i-a oferit protecție timp de patruzeci de ani, nu a îndrăznit niciodată să o ceară în căsătorie. Ce dinastie a suferinței – de la muribundul Beethoven, care își arată pumnul în fața sorții, trecând printr-un Schubert beat și un Schumann nebun, printr-un Chopin vânat de bacili tuberculoși și părăsit de George Sand, până la Richard Wagner, geniu și șarlatan, care a suportat insulte timp de o jumătate de secol și apoi i-a făcut pe regii și pe prinții germani să plătească prețul la Bayreuth! Mai fericit a fost Mendelssohn, prea bun și prea simplu pentru a pătimi prea mult; și Liszt care a băut faima până la ultima picătură, până când toată viața lui a fost îmbătată de glorie; și Rossini, care prefera să-și gătească spaghete decât să compună *Bărbierul din Sevilla*; și genialul Verdi, care trăiește asemenea lui Fortunatus, punând câte o flașnetă în fiecare teatru de operă din Europa. Dar când trecem la Rusia, melancolia este cea care animă din nou corzile: rănitul Mussorgski cântă despre moarte, iar pateticul Ceaikovski, cu inima ruptă după o Venus din operă, își pune capăt vieții cu o ceașcă de otravă (putem fi siguri de acest lucru, din moment ce toți istoricii respectabili îl neagă).

Se pare că frumusețea se naște în suferință, iar înțelepciunea este rodul durerii. Filosofii secolului-mamă au fost aproape la fel de nefericiți precum compozitorii: au început cu Schopenhauer,

care a scris o enciclopedie a suferinței, și s-au încheiat cu Nietzsche, care a iubit viața pentru că o considera o tragedie, dar a înnebunit la gândul că ar putea fi nevoit să trăiască din nou. Ce tablou jalnic, din nou, invalidul Buckle care nu a avut nicio dată un moment sănătos în viața lui și a murit la patruzeci și unu de ani, înainte să poată finaliza măcar Introducerea în *History of Civilization in England* [*Istoria civilizației în Anglia*]? Singurul om sănătos din toată lista geniilor secolului XIX a fost bătrânul Goethe, care se deosebea de Shelley prin maturitate. Citește *Conversații cu Goethe* ale lui Eckermann și desfată-te o săptămână în compania unei minți mature. Citește prima parte din *Faust*, dar nu permite nici unui istoric al literaturii – nici măcar mare-lui Brandes – să te ademenească în cea de-a doua parte: este un amalgam de prostii demn de Edward Lear. Singura minte comparabilă cu a lui Goethe din acea epocă a fost a lui Napoleon, instrument puternic de imaginație, energie și voință; să-l lăsăm pe Ludwig să-ți spună povestea lui, apoi citește cele nouăzeci de pagini sclipitoare cu care Taine analizează geniul corsicanului în *The Modern Regime* [*Sistemul modern*].

Soarbe fiecare cuvânt din capitolul lui Taine despre Byron și citește apoi *Pelerinajul lui Childe Harold*, *Cain* și două sau trei cânturi din *Don Juan*. Nu rata odele lui Keats: sunt cele mai bune poezii în ce privește limba. Verlaine și De Musset cad din lista noastră, pentru că nici o traducere nu poate transmite melodia lor melancolică, iar Heine este inclus în ciuda eșecului tuturor celor care au încercat să transpună dintr-o limbă în alta spiritul și muzica versului său. Tennyson intră cu *In Memoriam* și *Idylls of the King* [*Idile ale regelui*], însă dacă ar fi fost învins de eșec, locul său i-ar fi fost acordat lui Sir Thomas Malory, a cărui operă *Le Morte d'Arthur* [*Moartea regelui Arthur*] este un monument impunător al prozei englezești. Despre Balzac, la finalul acestui secol de opere, trebuie să citești mult deoarece este aproape la fel de edificator ca viața. Sari peste *Mizerabilii*, dar nu pierde nici un cuvânt din cele

două capodopere ale lui Flaubert (*Doamna Bovary* și *Salambo*), pe care lista de aici le grupează necinstit ca una singură, prin complicitatea unui editor care publică majoritatea operei lui Flaubert într-un singur volum. Poți gusta apoi delicatesele oferite de Anatole France, esența distilată a culturii și artei franceze; amintesc doar *Insula pinguinilor*, dar dacă ești un degustător al frumuseții și subtilității în vorbire, vei citi douăzeci de volume de Anatole. Citește *Documentele postume ale clubului Pickwick* și *Bâlciul deșertăciunilor* (sau *David Copperfield* și *Henry Esmond*) pe îndelete, și uită de egoista devalorizare a epocii victoriene; să lăsăm timpul nostru să-l egaleze pe cel al literaturii și abia apoi să aruncăm cu pietre.

Treci din Anglia în Scandinavia și, ignorând celelalte piese de teatru ale lui Ibsen, citește *Peer Gynt*, cel mai bun poem de la *Faust* încoace. Traversează în Rusia, gustă perfecțiunea lui Turgheniev, rătăcește agale prin lanțurile muntoase ale *Războiului și păcii* lui Tolstoi (sunt doar o mie șapte sute de pagini) și, în cele din urmă, predă-te lui Dostoievski, cel mai mare romancier dintre toți. În cazul lui, fiecare volum este prețios; dacă vrei să te simți smuls din rădăcini cu învățături și revelații umane, vei citi nu doar *Frații Karamazov*, ci și *Crimă și pedeapsă*, *Idiotul* și *Demonii*. După aceea, poți reveni în America.

Desconsideră lista pe unii dintre eroii noștri americani? Amintește-ți însă tinerețea noastră: am trecut, nu de mult, de la pionierat la comercialism și abia începem să ieșim din comercialism spre artă; Whitman e singurul titan american de până acum. Thoreau este o etapă în viața aglomerată a fiecăruia, vocea acelei febre a revenirii la natură care fierbe în sângele fiecărui tânăr care protestează împotriva civilizării prea rapide. Emerson reprezintă un fleac astăzi și regăsești la fel de puțină valoare în el ca în Thoreau; dar cei care studiază stilul trebuie să-i acorde o săptămână. Poe, de asemenea, este un pic supraestimat; un om cu versuri melodioase și fantomatice, un țesător de povești teribile care fac apel la dragostea noastră burgheză pentru mister

și la plăcerea noastră profană pentru durerea nereală; ne place să suferim prin reprezentant. Îl numim pe Poe un mare artist doar când ne referim la faptul că biografia sa este interesantă și suferințele sale sunt atractive pentru noi. Este întotdeauna mai ușor să-i iubești pe cei slabi decât pe cei puternici; cei puternici nu au nevoie de dragostea noastră și instinctiv le căutăm defecte în perfecțiunea lor enervantă; fiecare statuie este o provocare.

Și ajungem astfel în secolul nostru, epoca electricității, a *Amurgului zeilor**, epoca Marii Nebunii și a Păcii Nebune, epocă de schimbări intelectuale și morale rapide și fundamentale cum nu s-a mai văzut vreodată. Permite-i lui Henry Adams să-ți dezvăluie secretele vremurilor noastre; aici nu e loc de asta. Este posibil ca Bergson să cunoască răspunsul la frământările lui Adams: filosofia mecanicistă care stă la baza pesimismului nostru nu este concluzia obligatorie a biologiei; poate că, totuși, bărbații nu sunt mașini. Havelock Ellis, cel mai mare cărturar al zilelor noastre, ni se pare ceva mai mult decât o mașină; și, pe măsură ce citim *Jean Christophe*, romanul suprem al secolului nostru, surprindem sentimentul artistului în contrast cu cel al omului de știință – nu simțul neputinței, ci al creației. Spengler ne va contrazice și va considera că civilizația noastră moare; dacă așa este, vinovată este doar pasiunea pentru putere și război pe care o admiră cu toată forța intelectualul care crede că s-a născut pentru acțiune.

Dă-le voie lui Robinson și Wells (sau, dacă ai timp, profesorului Fay) să-ți dezvăluie originile Primului Război Mondial, ca să vezi cât de întemeiate sunt aceste glorii invidiate la originea lor și cât de murdare în consecință, și lasă-i și pe copiii tăi să le citească pentru a învăța cum se fac războaiele și cum pot oamenii, în trei ani, să

* *Amurgul zeilor (Götterdämmerung)* este a patra operă din tetralogia lui Richard Wagner *Inelul Nibelungilor*, principala dramă muzicală a compozitorului german (care a scris și libretul) realizată, cu întreruperi, între anii 1848-1874. (n. red.)

reconstituie aproape toate etapele pe care omenirea le-a urcat încet, de-a lungul a trei mii de ani, trecând de la sălbăticie la civilizație.

Sunt cărți triste, dar până când vom ajunge la sfârșitul listei noastre vom fi suficient de puternici pentru a înfrunta adevărul fără anestezie. S-ar putea să credem încă, în ciuda tuturor cunoștințelor noastre, că rasa care i-a făcut pe Platon și pe Leonardo să adune într-o bună zi suficientă înțelepciune pentru a controla populația, pentru a ține mărilor deschise tuturor popoarelor pentru hrană și combustibil, și toate piețele deschise pentru toți comercianții și tot capitalul, o va face prin intermediul unei organizații internaționale, care, treptat, va absolvi omenirea de război. Lucruri mult mai ciudate decât acesta au fost realizate în istoria omenirii; nici patruzeci de încercări ale unei astfel de minuni nu ar putea egala dezvoltarea incredibilă a omului de la noroi sau fiară la Confucius și Hristos. Suntem abia la început.

Aceasta este, atunci, odiseea cărților noastre. O altă lume, care conține excelența selectată de sute de generații; nu atât de corectă și de vitală precum lumea naturii și a cutezanței umane, dar plină de nebanuită înțelepciune și frumuseți neexplorate. Viața este mai bună decât literatura, prietenia este mai dulce decât filosofia, iar copiii ajung la inimile noastre cu o muzică mai profundă decât cea provenită din orice simfonie, însă chiar și așa aceste delicii vii nu oferă nici o derogare de la plăcerile modeste și secundare ale cărților noastre.

Când viața este amară sau prietenia se pierde, ori copiii ne părăsesc pentru propriile obsesii și case, vom veni și vom sta la masă cu Shakespeare și Goethe, vom râde de lume cu Rabelais și vom vedea frumusețea toamnei cu John Keats. Pentru că aceștia sunt prieteni care ne dau doar tot ce au mai bun, care nu ne ceartă niciodată și care așteaptă întotdeauna chemarea noastră. Când îi vom fi însoțit o vreme și vom fi ascultat cu umilință discursul lor, ne vom fi vindecat de neputințele noastre și vom cunoaște pacea care vine din înțelegere.

CĂRȚILE*

*Drumul spre libertate:
cu o sută cele mai bune cărți pentru educație***

GRUPUL I. INTRODUCTIV

1. THOMSON, J.A., *The Outline of Science [O schiță a științei]*, 4 volume
2. CLENDENING, LOGAN, *The Human Body [Corpul uman]*
- *3. KELLOGG, J.H., *The New Dietetics [Noua dietetică]*; pp. 1–531, 975–1011
4. JAMES, W., *Principles of Psychology [Principiile psihologiei]*, 2 volume
- *5. WELLS, H.G., *The Outline of History [O schiță a istoriei]*; capitolele 1–14
6. SUMNER, W.G., *Folkways [Obiceiuri populare]*
7. Frazer, Sir James George, *Creanga de aur*, 5 volume, traducere de Octavian Nistor, note de Gabriela Duda, Editura Minerva, București, 1980

GRUPUL II. ASIA ȘI AFRICA

- *8. BREASTED și ROBINSON, *Human Adventure [Aventura umană]*, 2 volume, vol. 1, cap. 2–7
5. WELLS, cap. 15–21, 26
9. BROWN, BRIAN, *The Wisdom of the Chinese [Înțelepciunea chinezilor]*
- *10. Biblia: Facerea, Exodul, Rut, Estera, Iov, Psalmii, Proverbele, Ecclesiastul, Cântarea lui Solomon, Isaia, Amos, Miheia,

* Din rațiuni evidente, trimiterile bibliografice ale lui Durant au fost consemnate, acolo unde a fost cazul, cu echivalentul lor în limba română. (n. red.)

** Cărțile marcate cu asterisc sunt recomandate a fi cumpărate. Număr de cărți cu asterisc, 27. Număr de volume din listă: 151. Timp necesar pentru citire: 4 ani – la 7 ore pe săptămână, 10 ore pe volum (n. a.)

Evangelheliile, Faptele Apostolilor și Epistolele Sfântului Apostol Pavel, traducere de Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Litera, 2011

- *11. FAURE, ÉLIE, *Istoria artei*, traducere de Irina Mavrodin, Editura Meridiane, București, 1970; vol. I, cap. 1–3; vol. II, cap. 1–3
- 12. WILLIAMS, H.S., *History of Science [Istoria științei]*, 5 volume, cartea I, cap. 1–4

GRUPUL III. GRECIA

- 8. BREASTED și ROBINSON, vol. I, cap. 8–19
- 5. WELLS, cap. 22–25
- 13. BURY, J.B., *Istoria Greciei: până la moartea lui Alexandru cel Mare*, 2 volume, traducere de Diana Stanciu, Editura All, București, 2008
- 14. HERODOT, *Istorii*, traducere de Adelina Piatkowski și Felicia Vanț-Ștef, Editura Științifică, București, 1961–1964
- 15. TUCIDIDE, *Războiul Peloponesiac*, traducere de N.I. Barbu, Editura Științifică, București, 1966
- *16. PLUTARH, *Vieți paralele*, traducere de N.I. Barbu, Editura Științifică, București, 1960. În special Licurg, Solon, Temistocle, Aristide, Pericle, Alcibiade, Demostene, Alexandru.
- 17. MURRAY, G., *Greek Literature [Literatura greacă]*
- 18. HOMER, *Iliada*, traducere de George Murnu, Editura Univers, București, 1985
- 19. HOMER, *Odiseea*, traducere de George Murnu, Editura Univers, București, 1979
- 20. ESCHIL, *Prometeu înlănțuit*, traducere de Alexandru Miran, Editura Univers, București, 1982
- 21. SOFOCLE, *Oedip rege*, traducere de George Fotino, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969; *Antigona*, traducere de N. Carandino, Editura Eminescu, 1974
- 22. EURIPIDE, *Teatru complet*, traducere, prefață, note și comentarii de Alexandru Miran, Editura Gunivas, 2005
- 23. DIOGENE LAERTIUS, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, traducere de acad. prof. C.I. Balmuș, Editura Polirom, Iași, 1997

- *24. PLATON, *Dialoguri*, traducere Ștefan Bezdechi, Editura Agora, Iași, 1993. În special: *Apărarea lui Socrate, Fedon și Republica* (secțiunile 327–332, 336–377, 384–385, 392–426, 433–435, 481–483, 512–520, 572–595)
- 25. ARISTOTEL, *Etica nicomahică*, traducere de Stella Petecel, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988
- 26. ARISTOTEL, *Politica*, traducere de Raluca Grigoriu, Editura Paideia, București, 2001
- 12. WILLIAMS, *History of Science [Istoria științei]*, cartea I, cap. 5–9
- 11. FAURE, *Istoria artei*, traducere de Irina Mavrodin, Editura Meridiane, București, 1970, vol. I, cap. 4–7

GRUPUL IV. ROMA

- 8. BREASTED și ROBINSON, vol. I, cap. 20–30
- 5. WELLS, cap. 27–29
- 16. PLUTARH, *Vieți paralele*, traducere de N.I. Barbu, Editura Științifică, București, 1960. În special: Cato Cenzorul, Tiberius și Caius Gracchus, Marius, Sylla, Pompei, Cicero, Caesar, Brutus, Antoniu
- 27. LUCRETIUS, *Poemul naturii*, traducere de Teodor Naum, Editura Științifică, București, 1965
- 28. VERGILIU, *Eneida*, traducere de Dumitru Murărașu, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1956
- *29. MARCUS AURELIUS, *Gânduri către sine însuși*, Editura Humanitas, București, 2013
- 12. WILLIAMS, cartea I, cap. 10–11
- 11. FAURE, vol. I, cap. 8
- *30. GIBBON, E., *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman*, 6 volume, antologie, traducere de Dan Hurmuzescu, Editura Humanitas, București, 2018. Din lucrarea originală, în special capitolele 1–4, 9–10, 14, 15–24, 26–28, 30–31, 35–36, 44, 71

GRUPUL V. EPOCA CREȘTINISMULUI

- 8. BREASTED și ROBINSON, vol. II, cap. 1–11
- 5. WELLS, cap. 30–34

30. GIBBON, *op. cit.*, cap. 37–38, 47–53, 55–59, 64–65, 68–70
- *31. OMAR KHAYYAM, *Rubaiyat*, traducere de George Popa, Editura Timpul, Iași, 1995
32. MOORE, GEO., *Heloise and Abelard*, 2 volume
33. DANTE, *Divina Comedie*, traducere de Eta Boeriu, Editura Univers, București, 1965
- *34. TAINE, H., *Histoire de la littérature anglaise [Istoria literaturii engleze]*, cartea I
35. CHAUCER, G., *Povestirile din Canterbury*, traducere de Dan Duțescu, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969
36. ADAMS, H., *Mont St. Michel and Chartres [Mont St. Michel și Chartres]*
12. WILLIAMS, cartea II, cap. 1–3
11. FAURE, vol. II, cap. 4–9
37. GRAY, C., *History of Music [Istoria muzicii]*, cap. 1–3, 5

GRUPUL VI. RENĂȘTEREA ITALIANĂ

5. WELLS, cap. 35
38. SYMONDS, J.A., *The Renaissance in Italy [Renășterea în Italia]*, 7 volume
39. CELLINI, B., *Viața lui Benvenuto Cellini scrisă de el însuși*, traducere de Ștefan Crudu, Editura Meridiane, București, 1989
40. VASARI, G., *Viețile celor mai de seamă pictori, sculptori și arhitecți*, 2 volume, traducere de Ștefan Crudu, Editura Meridiane, București, 1962. În special: Giotto, Brunelleschi, Botticelli, Fra Angelico, Leonardo da Vinci, Rafael și Michelangelo
41. HØFFDING, H., *History of Modern Philosophy [Istoria filosofiei moderne]*, 2 volume, despre Bruno și Machiavelli
42. MACHIARELLI, N., *Principele*, traducere de Nina Façon, Editura Științifică, București, 1960
37. GRAY, cap. 6, 8

GRUPUL VII. EUROPA ÎN SECOLUL XVI

8. BREASTED și ROBINSON, vol. II, cap. 13–14
43. SMITH, P., *The Age of the Reformation [Epoca Reformei]*

44. FAGUET, E., *Histoire de la littérature française [Istoria literaturii franceze]*; secțiuni din secolul XVI
45. RABELAIS, *Gargantua și Pantagruel*, traducere de Alexandru Hodoș, Editura Art, București, 2008
- *46. MONTAIGNE, *Eseuri*, 3 volume, traducere de Vlad Russo, Editura Humanitas, București, 2020.
47. CERVANTES, *Don Quijote de la Mancha*, traducere de Ion Frunzetti și Edgar Papu, Editura pentru Literatură Universală, București, 1965
- *48. SHAKESPEARE, *Opere*, ediție îngrijită și comentată de Leon D. Levițchi, note de Virgiliu Ștefănescu-Drăgănești, Editura Univers, București, 1982–1995. În special: *Hamlet, Regele Lear, Macbeth, Othello, Romeo și Julieta, Iulius Cezar, Henric al IV-lea, Neguțătorul din Venetia, Cum vă place, Visul unei nopți de vară, Timon din Atena și Furtuna*
34. TAINE, cartea II, cap. 1–4
37. GRAY, cap. 4, 7
12. WILLIAMS, cartea II, cap. 4–8
11. FAURE, vol. III, cap. 4–6

GRUPUL VIII. EUROPA ÎN SECOLUL XVII

8. BREASTED și ROBINSON, vol. II, cap. 15
44. FAGUET, secțiuni din secolul XVII
49. LA ROCHEFOUCAULD, *Maxime și reflecții*, traducere de Aurel Tita, Editura Minerva, București, 1972
50. MOLIÈRE, *Opere*, traducere de Adrian Maniu, Tiberiu Iliescu, Alexandru Balaci, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1955–1958. În special: *Tartuffe, Avarul, Mizantropul, Burghezul gentilom, Sărbătoare cu o statuie (Don Juan)*
- *51. BACON, F., *Eseuri sau sfaturi politice și morale*, traducere de Armand Roșu, Editura Științifică și Enciclopedică, 1969
52. MILTON, J., *Lycida, L'Allegro, Il Penseroso, Sonete, Areopagitica* și selecții din *Paradisul pierdut*, traducere de Petre Solomon, Editura Minerva, București, 1972

12. WILLIAMS, cartea II, cap. 9–13
41. HÖFFDING, despre Bacon, Descartes, Hobbes, Locke, Spinoza și Leibnitz
53. HOBBS, *Leviatanul*, traducere de Alexandru Anghel, Editura Herald, București, 2017
54. SPINOZA, *Etica*, traducere de Alexandru Posescu, Editura Humanitas, București, 2006; *Tratat despre îndreptarea intelectului*, traducere de Alexandru Posescu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979
11. FAURE, vol. IV, cap. 1–4
37. GRAY, cap. 9–10

GRUPUL IX. EUROPA ÎN SECOLUL XVIII

8. BREASTED și ROBINSON, vol. II, cap. 16–21
5. WELLS, cap. 26–27
44. FAGUET, secțiuni din secolul XVIII
55. SAINTE-BEUVE, *Portraits [Portrete]*, secolul XVIII
56. VOLTAIRE, *Opere alese*, traducere de Iulia Soare, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1956. În special: *Candide, Zadig și Eseuri despre toleranță și istorie*
57. ROUSSEAU, J.J., *Confesiuni*, traducere de Pericle Martinescu, Editura pentru Literatură, București, 1969
58. TAINÉ, H., *Les origines de la France contemporaine [Originile Franței contemporane]*, 6 volume, volumele I–IV
- *59. CARLYLE, *The French Revolution [Revoluția Franceză]*, 2 volume
34. TAINÉ, *Histoire de la littérature anglaise [Istoria literaturii engleze]*, cartea III, cap. 4–7
- *60. BOSWELL, *Life of Samuel Johnson [Viața lui Samuel Johnson]*, 2 volume
61. FIELDING, H., *Tom Jones: povestea unui copil găsit*, 2 volume, traducere de Al. Iacobescu, Editura pentru Literatură, București, 1967
62. STERNE, L., *Viața și opiniunile lui Tristram Shandy, gentleman*, traducere de Mihai Miroiu și Mihai Spăriosu, Editura Polirom, Iași, 2004

- *63. SWIFT, J., *Călătoriile lui Gulliver*, traducere de Leon D. Levițchi, Editura pentru Literatură, București, 1967
- 64. HUME, D., *Treatise on Human Nature [Tratat despre natura umană]*, 2 volume, în special cartea II și III
- 65. WOLLSTONECRAFT, MARY, *În apărarea drepturilor femeii*, traducere de Anca Costea, Editura Herald, București, 2017
- 66. SMITH, ADAM, *Avuția națiunilor*, 2 volume, traducere de Monica Mitarcă, Editura Publica, București, 2011
- 12. WILLIAMS, cartea II, cap. 14–15
- 41. HØFFDING, secțiuni din secolul XVIII
- 11. FAURE, vol. IV, cap. 5–6
- 37. GRAY, cap. 11–12

GRUPUL X. EUROPA ÎN SECOLUL XIX

- 8. BREASTED și ROBINSON, vol. II, cap. 22–28
- 5. WELLS, cap. 38–39
- 58. TAINÉ, *Les origines de la France contemporaine [Originile Franței contemporane]*, vol. V, *Le Régime moderne [Regimul modern]*, pp. 1–90
- 67. LUDWIG, E., *Napoleon*, traducere de Eman. Cerbu, Editura Eminescu, București, 1930
- 68. BRANDES, G., *Principalele curente ale literaturii secolului al XIX-lea*, 6 volume, traducere de Yvette Davidescu, Editura Univers, București, 1978
- *69. GOETHE, *Faust*, traducere de Lucian Blaga, Editura Humanitas, București, 2017
- 70. ECKERMANN, *Convorbiri cu Goethe*, traducere de Lazăr Iliescu, Editura pentru Literatură Universală, București, 1965
- 71. HEINE, *Poezii*, traducere de I. Cassian-Mătășaru, Editura Tineretului, București, 1965
- 34. TAINÉ, *Histoire de la littérature anglaise [Istoria literaturii engleze]*, cărțile IV–V
- *72. KEATS, *Versuri*, traducere de Aurel Covaci, Editura Tineretului, București, 1969

- *73. SHELLEY, P.B., *Poeme*, traducere de Petre Solomon, Editura Tineretului, București, 1957
- *74. BYRON, *Poeme*, traducere de Virgil Teodorescu, Editura Minerva, București, 1983
- 44. FAGUET, secțiuni despre secolul XIX
- 75. BALZAC, *Moș Goriot*, traducere de Cezar Petrescu, Editura Univers, București, 1985
- *76. FLAUBERT, *Opere*, studiu introductiv, note și comentarii de Irina Mavrodin, Editura Univers, București, 1979–1985. În special *Doamna Bovary* și *Salambo*
- 77. HUGO, *Mizerabilii*, traducere de Lucia Demetrius și Tudor Mănescu, Editura Univers, București, 1985
- 78. FRANCE, ANATOLE, *Insula pinguinilor*, traducere și note de Aurel Tita, Editura Leda, București, 2005
- 79. TENNYSON, *Poezii*
- 80. DICKENS, *Documentele postume ale clubului Pickwick*, traducere de Ion Pas, Editura pentru Literatură, București, 1961
- 81. THACKERAY, *Bâlciiul deșertăciunilor*, traducere de Constanța Tudor și Ion Frunzetti, Editura pentru Literatură, București, 1963
- 82. TURGHENIEV, *Părinți și copii*, traducere de Mircea Lutic, Editura Litera, București, 2020
- 83. DOSTOIEVSKI, *Frații Karamazov*, traducere de Izabela Dumbravă și Ovidiu Constantinescu, Editura Univers, București, 1972
- 84. TOLSTOI, *Război și pace*, traducere de Ion Frunzetti și N. Parocescu, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969
- 85. IBSEN, *Peer Gynt*, traducere de Adrian Maniu, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958
- 12. WILLIAMS, cărțile III–IV
- 86. DARWIN, *Descendența omului*, traducere de Eugen Margulius, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1967
- 41. HÖFFDING, secțiuni despre secolul XIX
- 87. BUCKLE, *Introduction to the History of Civilization in England* [*Introducere în istoria civilizației în Anglia*], în special partea I, cap. 1–5, 15

- 88. SCHOPENHAUER, *Opere*, vol. I
- 89. NIETZSCHE, *Așa grăit-a Zarathustra*, traducere de Ștefan Augustin Doinaș, Editura Humanitas, București, 1997
- 11. FAURE, vol. IV, cap. 7–8
- 37. GRAY, cap. 13–17

GRUPUL XI. AMERICA

- *90. BEARD, C. și M., *The Rise of American Civilization [Ascensiunea civilizației americane]*, 2 volume
- 91. POE, *Scrieri alese*, traducere de Ion Vinea, Mișu Dragomir, Constantin Vonghizas, Emil Gulian și Dan Botta, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969
- 92. EMERSON, *Eseuri*, traducere de Leon D. Levițchi, Editura pentru Literatură Universală, București, 1968
- 93. THOREAU, *Walden sau Viața în pădure*, traducere de Ștefan Avădanei și Alexandra Pascu, Editura Art, București, 2021
- *94. WHITMAN, *Fire de iarbă*, traducere de Mihnea Gheorghiu, Editura Tineretului, București, 1958
- 95. LINCOLN, *Letters and Speeches [Scrisori și discursuri]*

GRUPUL XII. SECOLUL XX

- 8. BREASTED și ROBINSON, vol. II, cap. 29–30
- 5. WELLS, cap. 40–41
- 96. ROLLAND, R., *Jean Christophe*, 2 volume, traducere de Oscar Lemnaru, Editura Muzicală, București, 1985
- *97. ELLIS, H., *Studies in the Psychology of Sex [Studii în psihologia sexului]*, vol. I, II, III, VI
- *98. ADAMS, H., *The Education of Henry Adams [Educația lui Henry Adams]*
- 99. BERGSON, *Evoluția creatoare*, traducere de Vasile Sporic, Editura Institutul European, 1998
- 100. SPENGLER, O., *Declinul Occidentului*, 2 volume, traducere de Ioan Lăscu, Editura Beladi, 1996

CAPITOLUL CINCI

CELE ZECE „CULMI” ALE PROGRESULUI UMAN

ÎN ANUL 1794, un tânăr aristocrat francez sub mărețul nume de marchizul Marie Jean de Condorcet se ascundea de ghilotină într-o cameră mică de mansardă de la periferia Parisului. Acolo, departe de orice prieten, de teamă ca nu cumva venirea cuiva să-i dezvăluie ascunzătoarea, a scris cea mai optimistă carte realizată vreodată de mâna omului, *Esquisse d'un tableau des progrès de l'esprit humain* [Schită pentru o imagine istorică a progresului minții umane].

El a descris elocvent recenta eliberare a științei din cătușele superstiției și a lăudat realizările lui Newton. „Luând în considerare cei 100 de ani de libertate a cunoașterii și a educației universal gratuite”, spunea el, „și ipoteza că toate problemele sociale vor fi rezolvate până la sfârșitul secolului următor... Nu există nici o limită a progresului, cu excepția duratei globului în care suntem așezați.”

După ce a terminat micul manuscris, Condorcet l-a înmănat gazdei sale. Apoi, în întunericul nopții, a fugit la un han îndepărtat din sat, aruncându-și trupul epuizat pe un divan. Când s-a deșteptat, s-a trezit înconjurat de poliție. Scoțând din buzunar o fiolă cu otravă pe care o purta cu el pentru acest ultim capitol al poveștii sale, Condorcet a băut-o până la ultima picătură și apoi a căzut fără suflare în brațele celor care veniseră să-l aresteze.

Nu am încetat niciodată să mă minunez cum un om atât de bine situat – condus de speranță până în ultima clipă, cu toate sacrificiile sale personale în privința privilegiilor și a averii aristocratice

irosite, cu acel grozav avânt în care tinerii din toată Europa își puseseră speranțele într-o lume mai bună, eliberată de suspiciuni și de teroare fără discriminare – ar fi trebuit, în locul unei epopei de deznădejde și de jale, să scrie un imn închinat progresului.

Niciodată până atunci omul nu mai fusese atât de încrezător în omenire și poate că nici nu a mai fost vreodată de atunci. Caută în toată literatura greacă și latină antică și nu vei găsi nici un crez în favoarea progresului uman. Până când Occidentul nu a adus în Orient virusul progresului – febra lui – nu vei găsi la vreun gânditor hindus ori chinez convingerea în ideea că omul progresează de-a lungul timpului. Este o idee relativ nouă pentru oameni să aibă și să țină.

Progres – o definiție

Ce înțelegem prin „progres”? Definițiile subiective nu sunt de ajuns; nu trebuie să concepem progresul în funcție de o singură națiune, de o singură religie ori de un singur cod etic; o amplificare a îngăduinței, de exemplu, i-ar alarma pe tinerii noștri adepți ai lui Nietzsche. Nu putem defini progresul nici în funcție de fericire, căci idioții sunt mai fericiți decât geniile, iar cei pe care îi respectăm cel mai mult nu caută fericirea, ci măreția. Este posibil să găsim o definiție obiectivă pentru termenul nostru – una care să fie valabilă pentru orice individ, orice grup, chiar pentru orice specie? Deocamdată, să definim progresul ca fiind „creșterea controlului asupra mediului cu ajutorul mijloacelor de trai” și să înțelegem mediul ca suma „tuturor circumstanțelor care condiționează coordonarea și realizarea dorinței”. Progresul este dominarea haosului prin gândire și scop, și a materiei prin formă și voință.

Pentru a fi real, progresul nu trebuie să fie unul continuu. S-ar putea să existe „platouri” – Evul Mediu întunecat și regrese descurajatoare –, însă dacă ultimul platou este cel mai înalt dintre

toate, vom spune că omul progresează. Și în evaluarea epocilor și a națiunilor trebuie să ne ferim de gândirea haotică. Nu trebuie să comparăm națiuni aflate la început cu națiuni aflate în plină maturitate culturală, și nu trebuie să comparăm ce e mai rău sau mai bun într-o epocă cu ce e selectat ca fiind cel mai bun sau cel mai rău dintre toate cele adunate în trecut. Dacă vom constata că tipul de geniu predominant în țări recent formate, cum ar fi America și Australia, tinde mai degrabă spre genul executiv, explorativ și științific decât spre cel al pictorului de imagini sau de poezii, al sculptorului de statui sau de cuvinte, vom înțelege că fiecare epocă și loc solicită și are nevoie de anumite mărci de geniu, mai mult decât altele, și că genul cultural poate veni numai când, practic, predecesorii săi au curățat pădurea și au pregătit calea. Dacă descoperim că civilizațiile apar și dispar, iar efemeritatea stă deasupra tuturor operelor omului, vom recunoaște caracterul incontestabil al morții și vom fi consolați că, în timpul vieții noastre și al națiunii noastre, avansăm ușor și devenim puțin mai buni decât am fost. Dacă descoperim că filosofii sunt mai puțin impunători acum decât în zilele lui Platon și ale substanțialului Socrate, că sculptorii noștri sunt oameni mai mici decât Donatello sau Michelangelo, pictorii noștri inferiori lui Velázquez, poeții și compozitorii noștri mai puțin cunoscuți decât Shelley și Bach, nu ne vom pierde speranța; aceste stele nu străluceau toate în același timp. Problema noastră este dacă nivelul total și mediu al capacității umane a crescut și se situează astăzi la apogeu.

Când privim în ansamblu și comparăm existența noastră așa cum este, modernă, precară și haotică, cu ignoranța, superstiția, brutalitatea, canibalismul și bolile unor popoare primitive, ne simțim puțin împăcați: straturile inferioare ale rasei noastre se pot diferenția ușor de astfel de oameni, dar, mai presus de aceste straturi, mii și milioane au ajuns la înălțimi mentale și morale de neconceput probabil pentru începuturile gândirii.

Sub presiunea complexă a vieții urbane, ne refugiem uneori cu ajutorul imaginației în simplitatea liniștită a zilelor sălbatice, însă în momentele noastre mai puțin romantice știm că aceasta este o reacție de evadare de la sarcinile noastre prezente, că această idolatrie a barbariei, la fel ca multe dintre opiniile noastre din tinerețe, este doar o exprimare înflăcărată a neadaptării adolescentine, parte a suferinței implicate în întârzierea contemporană a maturității individuale. Un studiu asupra unor astfel de triburi sălbatice care au supraviețuit indică o rată ridicată a mortalității infantile, o durată scurtă de viață, o viteză redusă de reacție, o rezistență redusă, o voință redusă și boli multe. Sălbaticul prietenos este asemenea Naturii – încântător, dar pentru insecte și murdărie.

Cu toate acestea, sălbaticul ar putea schimba argumentul și ar putea întreba cum ne plac politica și războaiele noastre, ori dacă ne considerăm mai fericiți decât triburile ale căror nume ciudate răsună în manualele de antropologie. Cel care va crede în progres va trebui să admită că am făcut prea multe progrese în arta războiului și că politicienii noștri, cu excepții surprinzătoare, ar fi decorat forumul roman în zilele lui Milo și Clodius. Cât despre fericire, nimeni nu poate spune; este un înger indefinit, distrus odată ce e descoperit și rareori supus măsurării. Probabil depinde mai întâi de sănătate, apoi de dragoste și, în al treilea rând, de bogăție. În ce privește bogăția, facem astfel de progrese ce se regăsesc în conștiința intelectualilor noștri; în ce privește dragostea, încercăm să răscumpărăm lipsa noastră de profunzime prin inventivitate și varietate fără precedent. Cele o mie de tendințe ale alimentației și medicamentelor ne predispun să credem că, în comparație cu oamenii mai simpli din vremurile primitive, trebuie să fim plini de boli, însă aceasta este o iluzie. Credem că acolo unde sunt mulți doctori trebuie să existe mai multă boală decât înainte. Însă, în realitate, nu avem mai multe boli decât în trecut, ci doar mai mulți bani; bogăția

noastră ne permite să tratăm, și să prețuim, și să stăpânim bolile din pricina cărora au murit oameni primitivi fără să le cunoască nici măcar denumirile grecești.

Schița istoriei

După ce am făcut aceste considerații și ajustări, să încercăm să privim problema progresului în ansamblu. Când ne uităm spre istorie în sensul ei general, o percepem ca un grafic al statelor în creștere și în descreștere – națiuni și culturi dispărând ca într-o negură uriașă. Însă în acea mișcare neregulată a țărilor și în acel haos de oameni, anumite momente mărețe ies în evidență ca vârfuri și esență ale istoriei umane, anumite progrese care, odată realizate, s-au păstrat pentru totdeauna. Pas cu pas, omul a evoluat de la sălbatic la om de știință, iar acestea sunt etapele evoluției sale:

1. VORBIREA Să nu ne gândim la ea ca la o realizare subită, nici ca la un dar din partea zeilor, ci ca la o dezvoltare treptată a expresiei articulate, printre secole de efort, de la chemările de împerechere ale animalelor până la zborurile lirice ale poeziei. Fără cuvinte sau substantive comune, care ar putea oferi anumitor imagini capacitatea de a reprezenta o calitate, generalizarea s-ar fi oprit la începuturile sale și rațiunea ar fi rămas în stare brută. Fără cuvinte, filosofia și poezia, istoria și proza nu ar fi existat, și gândirea nu ar fi putut ajunge la subtilitatea unui Einstein sau a unui Anatole France. Fără cuvinte, bărbatul nu ar fi putut deveni bărbat – nici femeia femeie.

2. FOCUL Focul l-a făcut pe om autonom față de climă, i-a dat o rază de acțiune mai mare pe Pământ, i-a întărit uneltele în duritate

și durabilitate și i-a oferit drept hrană o mie de lucruri necomes-tibile până atunci. Și nu în ultimul rând, l-a făcut stăpânul nopții, revărsând o lumină vie în orele serii și în cele ale zorilor. Imagi-nează-ți întunericul înainte ca omul să-l cucerească; chiar și azi terorile celui abis primitiv continuă să existe în tradițiile noastre și poate în sângele nostru – odată ce fiecare amurg era considerat o nenorocire, iar omul se strecura în peștera sa la apus tremurând de frică. Acum nu ne mai târâm în peșterile noastre până la răsări-tul soarelui și, deși este o nebunie să ratăm lumina soarelui, cât de bine este să fim eliberați de temerile noastre din trecut! Această cucerire a nopții cu un miliard de stele făcute de om a luminat spiritul uman și a făcut viața modernă plină de bucurie. Nu vom putea fi niciodată suficient de recunoscători pentru lumină.

3. DOMINAȚIA ASUPRA ANIMALELOR Amintirile noastre sunt prea predispuse uitării, iar imaginația noastră prea lipsită de fan-tezie pentru a ne ajuta să realizăm avantajul pe care îl avem în protecția noastră față de fiarele de pradă mai mari și inferioare nouă. Animalele sunt acum jucăriile noastre și hrana noastră nea-jutorată, însă a fost o vreme când omul era atât vânător, cât și vâ-nat, când fiecare pas în afara peșterii sau a colibei era o aventură, iar posesia de pământ era încă la mare căutare. Acest război pen-tru umanizarea planetei a fost cu siguranță cel mai important din istoria omenirii; în comparație cu acesta, celelalte războaie au fost doar certuri de familie, fără nici un rezultat. Această luptă între forța trupului și puterea minții s-a desfășurat de-a lungul multor ani și nu e consemnată în nici o istorie; și când, în final, a fost câș-tigată, rodul triumfului omului – siguranța sa pe Pământ – a fost transmis de-a lungul a mii de generații, cu încă o sută de alte da-ruri din trecut, pentru a face parte din moștenirea noastră la naș-tere. Ce sunt toate regresele noastre provizorii în contextul unui asemenea conflict și al unei astfel de victorii?

4. AGRICULTURA Civilizația era imposibilă în etapa vânătorii; era nevoie de un habitat permanent, de un stil de viață liniștit. Au venit odată cu casa și cu școala, iar acest lucru nu a fost posibil până când produsele câmpului nu au înlocuit în hrana omului animalele din pădure sau turmele. Vânătorul și-a găsit vânatul din ce în ce mai greu, în timp ce femeia pe care a lăsat-o acasă a îngrijit un sol ce devenea tot mai roditor. Îngrijirea plină de răbdare a soției în ce privește munca câmpului preconiza independența sa față de bărbat și, pentru binele statutului său de cap de familie, acesta s-a căznit într-un final la munca câmpului. Fără îndoială a fost nevoie de secole pentru a face din aceasta cea mai mare dintre toate tranzițiile din istoria omenirii, dar când, în cele din urmă, a fost înfăptuită, s-au pus bazele civilizației.

Meredith a spus că femeia va fi ultima creatură civilizată de bărbat. S-a înșelat enorm, asta ca să ne limităm doar la o propoziție. Deoarece civilizația s-a axat în special pe două lucruri: casa, care a dezvoltat acele dispoziții sociale ce formează temelia psihologică a societății, și agricultura, care a luat omul de la viața sa de hoinar, ca vânător, păstor și ucigaș, și l-a făcut să prindă rădăcini suficient de mult într-un singur loc pentru a-i permite să ridice case, școli, biserici, colegii, universități, civilizație. Însă femeia a fost cea care i-a oferit bărbatului agricultura și căminul; ea l-a domesticit pe bărbat în același mod cum a domesticit oaia și porcul. Bărbatul este ultimul animal domestic al femeii și probabil că el este ultima creatură care va fi civilizată de femeie. Misiunea abia a început: o privire aruncată meniurilor noastre ne dezvăluie că suntem încă în etapa de vânătoare.

5. ORGANIZAREA SOCIALĂ Iată doi bărbați într-o dispută: unul îl trănțește pe celălalt, îl ucide și apoi concluzionează că el, cel care este în viață, trebuie să fi avut dreptate și că acela care este mort

trebuie să fi greșit – o formă de demonstrație încă acceptată în disputele internaționale. Iată alți doi bărbați care se ceartă: unul îi spune celuilalt – „Să nu luptăm, am putea fi amândoi uciși; să ducem neînțelegerea noastră la un bătrân din trib și să ne supunem deciziei sale“. Acesta a fost un moment crucial în istoria omenirii! Căci dacă răspunsul era „Nu“, barbarismul continua; dacă era „Da“, civilizația puneă o altă bază în amintirea omului: înlocuirea haosului cu ordinea, a brutalității cu judecata, a violenței cu legea. Există însă și aici un dar neobservat, pentru că ne naștem în cercul fermecat al protecției sale și nu-i cunoaștem niciodată valoarea până când nu rătăcim în zone dezorganizate sau izolate ale Pământului. Numai Dumnezeu știe că adunările generale și parlamentele noastre sunt invenții dubioase, mediocritatea concentrată a Pământului, însă, în ciuda lor, reușim să ne bucurăm de o siguranță a vieții și a proprietății pe care o vom aprecia cu mai multă căldură când războiul civil sau revoluția ne va reduce la condiții primitive. Comparați siguranța călătoriei din zilele noastre cu marile drumuri împânzite de tâlhari în timpul Europei medievale. Niciodată în istorie nu a existat o astfel de ordine și de libertate precum cea din Anglia de astăzi, și care poate exista într-o zi în America, atunci când se găsește o modalitate de a deschide biroul municipal pentru oameni capabili și onorabili. Cu toate acestea, nu trebuie să ne agităm prea mult cu privire la corupția politică sau la conducerea democratică defectuoasă: politica nu reprezintă viața, ci doar o grefă a vieții; sub melodrama sa vulgară, ordinea tradițională a societății rezistă liniștită, în familie, în școală, în miile de influențe înșelătoare care ne schimbă nesupunerea nativă într-o anumită formă de cooperare și de bunăvoință. Fără a fi conștienți de aceasta, împărtășim o moștenire opulentă a ordinii sociale construite pentru noi de o sută de generații de încercări și de greșeli, cunoștințe acumulate și bogăție transmisă.

6. MORALITATEA Aici atingem chiar miezul problemei noastre – sunt oamenii mai buni moral decât au fost în trecut? Până acum, având în vedere că inteligența este o componentă a moralei, am făcut progrese: media inteligenței este mai mare și a existat o creștere spectaculoasă a numărului a ceea ce am putea numi minți „dezvoltate”. În ce privește caracterul, probabil că am regresat: subtilitatea gândirii a crescut în detrimentul stabilității sufletului; în prezența părinților noștri, noi, intelectualii, ne simțim incomod deoarece, deși îi depășim în numărul de idei pe care ni le-am introdus în cap și deși ne-am eliberat de superstiții plăcute care încă le oferă ajutor și confort, le suntem inferiori în ce privește curajul neclintit, fidelitatea față de sarcinile și țelurile noastre și simpla forță a personalității.

Însă dacă moralitatea implică virtuțile slăvite în codul lui Hristos, am făcut unele progrese șovăitoare în ciuda cotloanelor și a mahalalelor noastre, a corupției noastre democratice și a dependenței față de desfrâuul vieții urbane. Suntem o specie ceva mai blândă decât eram: capabilă de un grad mai ridicat de bunăătate și de generozitate, chiar și în privința popoarelor străine sau care s-au dovedit a fi ostile în ultima perioadă, popoare pe care nu le-am cunoscut niciodată. Într-un singur an (1928) contribuțiile țării noastre către activitățile de caritate și filantropice în domeniul privat au depășit două miliarde de dolari – care reprezenta atunci jumătate din toți banii care circulau în America. Încă ucidem criminali dacă, așa cum ocazional se mai întâmplă, îi prindem și îi condamnăm, însă suntem puțin neliniștiți în legătură cu această veche justiție retributivă „ochi pentru ochi”, iar numărul crimelor sancționate cu pedeapsa supremă a scăzut rapid. Acum două sute de ani, în Merrie England, bărbații puteau fi spânzurați prin lege pentru furtul unui șiling, iar oamenii sunt încă aspru pedepsiți chiar dacă nu fură mare lucru. Nu cu multe sute de ani în urmă, în Scoția, minerii moșteneau statutul

de sclavi, infractorii erau torturați legal și public până la moarte în Franța, în Anglia debitorii erau închiși pe viață, iar „oameni respectabili” luau cu asalt coasta Africii pentru sclavi. Cu mai puțin de o sută de ani în urmă, închisorile noastre erau grote ale mizeriei și groazei, școli pentru pregătirea criminalilor mărunți în criminali periculoși; acum, închisorile noastre sunt stațiuni de vacanță pentru criminali obosiți. Încă exploatăm straturile inferioare ale clasei muncitoare, însă ne alinăm conștiințele cu „muncă în folosul societății”. Adepții eugeniei se luptă să echilibreze prin selecție artificială interferența bunătății și a bunăvoinței umane cu acea eliminare nemiloasă a celor slabi și infirmi, cândva principalul izvor al selecției naturale.

Suntem de părere că există mai multă violență în lume decât înainte, însă, în realitate, există doar mai multe ziare; organizații mari și puternice cercetează planeta pentru crime și scandaluri care le vor liniști cititorii în privința stenografiei și monogamiei; și toată ticăloșia și politica celor cinci continente sunt adunate pe o singură pagină pentru stimularea micului dejun. Ajungem la următoarea concluzie: jumătate din lume ucide cealaltă jumătate, iar o mare parte din cei care mai rămân se sinucid. Însă pe străzi, în casele noastre, în adunările publice, în mii de mijloace de transport, suntem uimiți de faptul că nu găsim criminali și nici sinucideri, ci mai degrabă o curtoazie democratică puternică și un cavalerism modest, de o sută de ori mai autentic decât acela în care bărbații rosteau fraze cavalierești, își înrobeau femeile și asigurau fidelitatea soțiilor cu ajutorul lanțurilor în timp ce luptau pentru Hristos în Țara Sfântă.

Tipul predominant de căsătorie la noi, așa haotic și decadent cum este, reprezintă un rafinament plăcut față de căsătoria prin capturare sau cumpărare și prin *le droit de seigneur**.

* „Dreptul de prima noapte”, obicei umilitor din trecut, era un drept al nobililor din Evul Mediu de a întreține relații sexuale cu supusele care se căsătoreau pe pământurile lor. (n. red.)

Există mai puțină violență între bărbați și femei, între părinți și copii, între profesori și elevi decât în orice altă generație consemnată în trecut. Emanciparea femeii și ascendența ei asupra bărbatului arată o blândețe fără precedent la bărbatul odinioară criminal. Iubirea, necunoscută oamenilor primitivi, sau care îmbrăca doar o formă carnală, a înflorit într-o grădină magnifică de cântece și sensibilitate, în care pasiunea unui om pentru o servitoare, deși puternic înrădăcinată în nevoia fizică, se înalță precum tămâia pe tărâmul poeziei vii. Iar tineretul, ale cărui păcate îi tulbură atât de mult pe bătrânii săi obosiți, plătește pentru micile sale vicii cu atâta nerăbdare intelectuală și curaj moral, de neprețuit când educația reușește în sfârșit să iasă la lumină și să ne purifice viața publică.

7. UNELTELE În fața romanticilor, a mașinilor care distrug inteligenția, a pledoariilor pentru întoarcerea la primitiv (murdărie, îndeletniciri casnice, șerpi, pânze de păianjeni, gândaci), cântăm cântecul uneltelor, al motoarelor, al mașinilor care l-au înrobit și l-au eliberat pe om. Nu trebuie să ne rușinăm de prosperitatea noastră: este un lucru bun că oportunitățile și confortul, limitate cândva doar la baroni și conți, au devenit prerogativele tuturor; a fost necesară o extindere a timpului liber – chiar dacă la început a fost utilizat necorespunzător – înainte ca o cultură vastă să poată lua naștere. Aceste invenții care se înmulțesc sunt noile instrumente cu care ne controlăm mediul: nu trebuie să le purtăm pe corpurile noastre, așa cum trebuie să o facă animalele; le confecționăm și le folosim, apoi le punem deoparte până când vom avea din nou nevoie de ele. Producem brațe gigantice care construiesc într-o lună piramide pentru care, odinioară, era nevoie de munca a unui milion de oameni; ne construim telescoape care caută stele invizibile ale cerului și ochi mici care cercetează celule invizibile ale vieții; vorbim,

dacă dorim, cu voci normale care ajung dincolo de continente și de mări; ne mișcăm peste uscat și în aer cu libertatea unor zei atemporalii. Admițând că simpla viteză este lipsită de valoare: este un simbol al curajului uman și al voinței persistente faptul că avionul are cea mai importantă semnificație pentru noi – îndelung înlănțuiți, precum Prometeu, de Pământ, ne-am eliberat în cele din urmă, iar acum putem privi vulturul în față.

Nu, aceste unelte nu ne vor cuceri. Înfrângerea noastră actuală de către mașinăriile din jurul nostru este un lucru trecător, un popas al progresului nostru vizibil către o lume fără sclavi. Munca de acasă care a degradat atât maestrul, cât și omul este ridicată de pe umerii omului și înhămată pe mușchii neobosiți ai fierului și oțelului; curând, fiecare cascadă și fiecare vânt își vor revărsa energia binefăcătoare în fabrici și în case, iar omul va fi eliberat de sarcinile minții. Nu revoluția, ci invenția este cea care va elibera sclavul.

8. ȘTIINȚA Într-o mare măsură, Buckle a avut dreptate: progresăm doar în cunoaștere, iar aceste alte daruri își au rădăcinile în iluminarea treptată a minții. Aici, în noblețea fără titlu a cercetării și în luptele tăcute din laborator, există o poveste potrivită pentru a echilibra șicanele politicii și barbarismul inutil al războiului. Aici omul este în cea mai bună formă a sa, iar prin întunerici și persecuție se îndreaptă constant spre lumină. Stă pe o planetă mică, măsurând, cântărind, analizând constelații pe care nu le poate vedea; prezicând vicisitudinile Pământului, ale Soarelui și ale Lunii; asistă la nașterea și la dispariția civilizațiilor. Sau iată un matematician aparent lipsit de spirit practic, urmărind noi formule prin labirinturi laborioase, eliberând calea pentru un lanț nesfârșit de invenții care vor spori puterea rasei sale. Iată un pod: o sută de mii de tone de fier suspendate pe patru frânghii de oțel întinse vitejește de la un țărm la

altul, susținând trecerea unui număr mare de oameni; o poezie la fel de elocventă precum cea scrisă vreodată de Shakespeare. Sau ia în considerare această clădire cât un oraș, care se înalță cu îndrăzneală spre cer, ferită împotriva oricărei deformări de îndrăzneala calculelor noastre, strălucind în noapte ca granitul împânzit de diamante. În fizică există noi dimensiuni, elemente noi, atomi noi și noi puteri. În stânci găsim autobiografia vieții. În laboratoare, biologia se pregătește să transforme lumea organică așa cum fizica a transformat materia. Oriunde vei da peste ei îi vei găsi studiind – acești oameni fără pretenții, nerăsplătiți; cu greu vei înțelege unde își găsește devotamentul lor sursa și hrana; vor muri înainte ca roadele muncii lor să dea rezultate pentru omenire. Însă continuă să meargă mai departe.

Da, este adevărat că această victorie a omului asupra materiei nu a fost încă egalată de nici o victorie a omului asupra sa. În acest caz, argumentul progresului se clatină din nou. Psihologia abia a început să înțeleagă, cu atât mai puțin să controleze, comportamentul și dorința umană; este un amestec între misticism și metafizică, între psihanaliză, behaviorism, mitologie glandulară și alte boli ale adolescenței (afirmații atente și modificate sunt făcute doar de psihologi despre care nimeni nu a auzit vreodată; în țara noastră, pasiunea democratică pentru declarații extreme transformă fiecare știință într-un moft). Dar psihologia va supraviețui acestor boli și furtuni; se va maturiza precum științele mai vechi prin responsabilitățile pe care și le asumă. Dacă un alt Bacon ar veni să-și traseze teritoriul, să clarifice metodele și obiectivele adecvate ale atacului său și să sublinieze „roadele și puterile” ce vor fi câștigate, care dintre noi – cunoscând surprizele istoriei și îndărătnicia oamenilor – ar îndrăzni să stabilească limite pentru realizările care pot veni din cunoașterea noastră în dezvoltare? Încă în zilele noastre, omul se întoarce din mediul său modificat și începe să se refacă.

9. EDUCAȚIA Transmitem din ce în ce mai complet generației următoare experiența acumulată în trecut. Este aproape o inovație contemporană această cheltuială extraordinară de resurse și de muncă investită în echipamentul școlilor și în furnizarea de instruire pentru toți; probabil este cea mai importantă caracteristică a epocii noastre. Cândva, colegiile erau considerate un lux, fiind concepute pentru jumătatea masculină a clasei celor bogați; astăzi, universitățile sunt atât de numeroase încât oricine le urmează poate deveni doctorand. Nu am depășit geniile alese ale Antichității, dar am ridicat nivelul și media cunoașterii umane cu mult peste orice altă epocă din istorie. Nu te gânde acum la Platon și la Aristotel, ci la Adunarea ateniană stupidă, habotnică și brutală, la mulțimea fără drepturi și la riturile sale orfice, la femeile sechestrare și înrobite care puteau dobândi educație numai dacă deveneau curtezane.

Nimeni, în afară de un copil, nu s-ar plânge că lumea nu a fost încă în totalitate refăcută de aceste școli de peste tot, de aceste universități care abundă de bisexuali; din perspectiva istoriei, marele experiment al educației abia a început. Nu a avut timp să se valideze; nu se poate ca într-o generație să se anuleze ignoranța și superstiția existente de zece mii de ani; într-adevăr, deși nu se spune, un nivel ridicat de ignoranță, precum și determinarea dogmei prin plebiscit ar putea triumfa asupra educației în cele din urmă. Acest pas în curs de desfășurare nu este unul despre care am putea spune că este o realizare permanentă a omenirii. Însă se văd rezultate benefice. De ce toleranța și libertatea minții înfloresc mai ușor în statele din nordul decât în cele din sudul Statelor Unite, dacă nu din cauză că Sudul nu a strâns încă suficientă bogăție pentru a construi destule școli? Cine știe cât de mult din preferința noastră pentru mediocritatea în funcții și îngustimea în conducere reprezintă rezultatul unei generații recrutate din regiuni prea asuprite de nevoie

economică și de exploatare politică pentru a-și face timp liber pentru pregătirea și înșămânțarea minții? Care va fi fructificarea deplină a educației când fiecare dintre noi este școlit până la douăzeci de ani și are acces în mod egal la comorile intelectuale ale rasei? Gândește-te la instinctul iubirii părintești, la impulsul profund al fiecărui părinte normal de a-și crește copiii peste nivelul său: iată mecanismul biologic al progresului uman, o forță mai de încredere decât orice legislație sau orice îndemn moral, pentru că își are rădăcinile în însăși natura omului. Adolescența se prelungește: începem mai neputincioși și devenim mai compleți când ne îndreptăm spre acel om superior care se luptă să se nască din sufletele noastre întunecate. Noi suntem materia primă a civilizației.

Nu ne place educația, deoarece în tinerețe nu ne-a fost prezentată drept ceea ce, de fapt, reprezintă. Nu o considera o acumulare dureroasă de fapte și de date, ci o intimitate înălțătoare alături de oameni deosebiți. Nu o considera o pregătire a individului pentru „câștigarea existenței“, ci dezvoltarea fiecărei posibile aptitudini existente în el pentru înțelegerea, controlul și evaluarea lumii sale. Mai presus de toate, consider-o, în definiția sa cea mai completă, drept tehnica de transmitere, pe cât de complet posibil și către cât mai mulți oameni, a acelei moșteniri tehnologice, intelectuale, morale și artistice prin care rasa formează individul în creștere și îl face uman. Educația este motivul pentru care ne comportăm ca ființe umane. Că ne naștem oameni e mult spus; ne naștem animale ridicole și urât mirositoare; *devenim* oameni, avem umanitatea proiectată asupra noastră prin cele o sută de canale prin care trecutul se revarsă în prezent, acea moștenire mentală și culturală a cărei conservare, acumulare și transmitere plasează omenirea astăzi, cu toate imperfecțiunile și analfabeții ei, pe un plan mult mai înalt decât a ajuns vreodată orice altă generație.

10. SCRIITURILE ȘI TIPARUL Din nou imaginația noastră este prea limitată pentru a ne putea înălța către o perspectivă completă; nu putem să nu vizualizăm sau să nu ne amintim de perioadele lungi de ignoranță, neputință și frică care au precedat apariția scriiturilor. De-a lungul acelor secole neconsemnate în documente, oamenii și-au putut transmite tradițiile cu greu câștigate doar prin viu grai de la părinte la copil; dacă o generație a uitat sau a înțeles greșit, scara epuizantă a cunoașterii a trebuit să fie urcată din nou. Scrierea a dat o nouă stabilitate realizărilor cunoașterii; a păstrat timp de mii de ani, și timp de un mileniu de sărăcie și de superstiție, înțelepciunea descoperită de filosofie și frumusețea reprezentată în teatru și în poezie. A unit generațiile printr-o moștenire comună; a creat acea Țară a Minții în care geniul, din pricina scrisului, nu trebuie să moară.

Și astfel, pe măsură ce scrisul a unit generațiile, tiparul, în ciuda miilor de prostituări suferite, poate uni civilizații. Nu mai este necesar să dispară civilizația înainte ca planeta noastră să înceteze să mai existe. Își va schimba habitatul; pământul fiecărei națiuni va refuza, fără doar și poate, să-și ofere roadele în fața improvizației și închirierii neglijente; în mod inevitabil, noi regiuni vor ademeni cu sol virgin tulpinile viguroase ale fiecărei rase. Dar o civilizație nu este un lucru material, legat inseparabil, ca un sclav antic, de un anumit loc de pe Pământ; este o acumulare de cunoștințe tehnice și creație culturală; dacă acestea pot fi transmise mai departe noului centru al puterii economice, civilizația nu va dispărea, ci își va clădi mai degrabă o nouă înfățișare. Nemurirea nu merită nimic altceva în afară de frumusețe și de înțelepciune. Pentru un filosof, nu este esențial ca orașul său natal să reziste pentru eternitate; el va fi mulțumit dacă realizările sale vor fi transmise mai departe, pentru a face parte din bunurile omenirii.

Așa că nu trebuie să ne frământăm în legătură cu viitorul. Suntem epuizați de atâta război și, în letargia minții noastre,

vom asculta cu ușurință un Spengler care anunță căderea lumii occidentale. Acest aranjament învățat al nașterii și dispariției civilizațiilor în etape egale este considerat prea exact; putem avea certitudinea că viitorul va juca farse sălbatice acestei dezamăgiri matematice. Au mai existat războaie cărora omul și civilizația le-au supraviețuit; la cincisprezece ani după Waterloo, Franța învinsă producea atât de multe genii, încât fiecare mansardă din Paris era ocupată. Moștenirea noastră legată de civilizație și de cultură nu a fost niciodată atât de sigură și nici pe jumătate atât de însemnată. Putem aduce mica noastră parte de contribuție pentru a o dezvolta și a o transmite mai departe, încrezători că timpul va face să dispară mai ales pleava, și că tot ce este corect și demn în ea în ultimă instanță va fi păstrat pentru a ilumina numeroase alte generații.

DOUĂSPREZECE DATE FUNDAMENTALE ÎN ISTORIA LUMII

IDEEA DE A REALIZA o listă de douăsprezece date fundamentale din istorie mi-a venit la Manila în timp ce mă pregăteam pentru a naviga peste Pacific spre America. A venit la un moment potrivit, deoarece m-a surprins în lupta mea cu problema datelor în timp ce lucram la primul volum din *Povestea civilizației*.

Mi-era absolut clar că includerea datelor în text ar face povestea precisă și anostă ca o enciclopedie bună; că transformarea datelor sterile într-o poveste plină de viață ar necesita o altă dispunere a informațiilor decât una în care acestea doar să existe pe fiecare pagină. Acordul la care s-a ajuns, după multe încercări și erori, a fost de a limita toate datele la adnotări și la note. Poate că un astfel de plan ar micșora neplăcerile provocate de unele dintre manualele de istorie utilizate în colegiile și școlile noastre.

Cu câțiva ani în urmă am avut ocazia să examinez textele folosite în instituții de învățământ primar din cartierul meu. Geografia, care ar fi putut să fie unul dintre cele mai fascinante studii dintre toate, era extrem de respingătoare; o aglomerare de informații depășite, mare parte devenite neadevărate sau lipsite de valoare din pricina războiului, și o altă parte, limitate la caracteristicile superficiale ale vieții unei națiuni, majoritatea fiind ridiculizate de prejudecăți provinciale împotriva Orientului. Însă manualul de istorie, *Istoria poporului american* – de Bear și Bagley –, a fost scris inteligent și inteligibil, înregistrând progresul civilizației, precum și vicisitudinile logice ale politicii, prezentându-și semnificațiile cunoștințelor cu o adevărată artă. Este o carte splendidă!

Am găsit, în multe licee, drept text istoric standard al istoriei lumii, *Vremuri antice* de Breasted, pe care îl consider cel mai bun manual din America și, împreună cu el, doar că puțin inferioare acestuia, cărțile lui Robinson și Beard despre istoria europeană modernă. În aceste volume nu există o utilizare excesivă a datelor și, dacă este să fim de acord că s-a exagerat, va trebui să recunoaștem și că unele dintre textele noastre au evitat această greșală și că multe dintre ele reprezintă o îmbunătățire semnificativă a manualelor din zilele tinereții noastre.

Nu ar trebui să mă mulțumesc ca elevii mei să cunoască doar douăsprezece date și presupun că alegerea numărului acestei duzini nu ar sugera alegerea cea mai completă, ci mai degrabă un minimum de date pe care fiecare om ar trebui să le cunoască. Câte astfel de date ar trebui să rețină un om va depinde, desigur, de ocupația și de scopurile sale. Un fermier și-ar putea îndeplini excelent îndatoririle și ar putea crește o familie frumoasă fără a reține nici o altă dată decât pe cea a următorului târg național, însă un om osândit la o viață intelectuală, care nu participă direct la aprofundarea contactelor dintre experiment și acțiune, ar trebui să aibă suficiente cunoștințe despre cronologia umanității pentru a-i oferi, ca înlocuitor umil al unei vaste experiențe personale, acea perspectivă istorică drept singura cale spre filosofie și înțelegere.

Un astfel de om ar trebui să fie în măsură să numească epocile (deși nu neapărat datele exacte) invențiilor și descoperirilor care au dus la transformarea lumii, cum ar fi praful de pușcă, tiparul, motorul cu aburi, energia electrică și descoperirea Americii. El ar trebui să cunoască epocile celor mai mari oameni de stat din lume – cum ar fi Hammurabi, Moise, Darius I, Solon, Pericle, Alexandru, Caesar, Carol al V-lea, Ludovic al XIV-lea, Petru cel Mare, Frederic cel Mare, Henric al VIII-lea, Elisabeta, Disraeli, Gladstone, Bismarck, Cavour, Washington, Hamilton, Jefferson și Lincoln; cei mai mari oameni de știință și filosofi ai lumii – Confucius, Socrate, Platon, Aristotel, Copernic, Francis Bacon,

Isaac Newton, Spinoza, Voltaire, Kant, Schopenhauer și Darwin; cei mai mari sfinți ai lumii – Eknaton, Lao-tzu, Isaia, Buddha, Hristos, Marcus Aurelius, Augustin, Francisc de Assisi, Ignațiu de Loyola, Luther și Gandhi.

Acest om cu interese intelectuale ar trebui să cunoască și epocile celor mai mari poeți ai lumii – și îi amintesc aici pe Homer, Psalmistul, Euripide, Vergiliu, Horațiu, Li-po, Dante, Shakespeare, Milton, Goethe, Pușkin, Keats, Byron, Shelley, Hugo, Poe, Whitman și Tagore; pe cei mai mari creatori de muzică din lume – Palestrina, Bach, Händel, Mozart, Beethoven, Chopin, Liszt, Paganini, Brahms, Ceaikovski, Verdi, Wagner, Paderewski și Stravinski; și pe cei mai mari artiști sau opere de artă din lume – Karnak și Luxor și piramidele, Phidias și Praxiteles, Wu Tao-tzu și Sesshiu și Hiroshige, catedrala din Chartres și Taj Mahal, Giotto și Dürer, Leonardo, Rafael și Michelangelo, Tițian și Correggio, El Greco și Velázquez, Rubens, Rembrandt și Van Dyck, Reynolds și Gainsborough, Turner și Whistler, Millet și Cézanne.

Am lăsat deoparte marii prozatori, ca nu cumva acest capitol să fie luat drept o agendă telefonică, o listă de exporturi radicale sau un registru de „ticăloși străini”. Cititorul mă poate ajuta creându-și propriul panteon. Să-l lăsăm să-și examineze prietenii și pe el însuși în secolele și munca acestor bărbați (poate n-ar fi rău să adăugăm și o listă de femei importante, de la regina Hatshepsut la Madame Curie) și, astfel, să-i evalueze atât pe ei, cât și pe el însuși cu un nou test Binet-Simon.*

Dacă totuși cineva este condamnat să trăiască pe o insulă pusă din punct de vedere intelectual și poate lua cu el doar douăsprezece date, aceste date ar trebui, probabil, să fie de așa natură încât să cuprindă în implicațiile lor istoria esențială a omenirii. În jurul lor ar trebui să se grupeze asocieri în baza cărora cele mai

* Testul Binet-Simon, dezvoltat în 1905 de Alfred Binet și Théodore Simon, este primul test de inteligență utilizat în psihologie, moment care coincide cu fondarea psihometriei. (n. red.)

mari realizări ale minții umane s-ar înșirui într-o ordine și într-o perspectivă care ar limpezi cunoștințe vechi și ar facilita unele noi. Din moment ce istoria este variată și toate aspectele activității umane din orice epocă sunt legate de celelalte aspecte, ar putea fi extrase multe astfel de înșirui de evenimente cruciale. Deci, ceea ce urmează nu reprezintă *cele* douăsprezece date fundamentale ale omenirii; cu siguranță nu pot fi doar doisprezece.

1. 4241 Î.Hr. – INTRODUCEREA CALENDARULUI EGIPTEAN
Este de ajuns doar această dată, cea mai veche dată de necontestat din istorie, pentru a provoca o oarecare tulburare sufletelor ortodoxe care cred, la fel ca episcopul Ussher, că lumea a fost creată în 4004 î.Hr. Acceptarea mărturiei egiptologilor conform căreia a existat un calendar pe Nilul Inferior cu 237 de ani înainte de crearea lumii ar putea servi drept șoc fertilizant pentru orice gândire neprihănită.

Implicațiile acestui calendar sunt nenumărate. Ia în considerare dezvoltarea astronomiei și a matematicii care trebuie să fi precedat creării acestuia. Ia în considerare câtă vreme, chiar și în acele timpuri, trebuie să fi îndurat o civilizație pentru a scoate din viața economică oameni cu suficient timp liber pentru a realiza o hartă a stelelor și pentru a studia cursul Soarelui. În comparație cu al nostru, a fost un calendar foarte rațional: a împărțit anul în douăsprezece luni de câte treizeci de zile fiecare, cu cinci zile intercalate la sfârșit pentru sindrofii. Și dăinuie în memoria întregului Egipt, pentru cei trei mii de ani de civilizație consemnată, cu guvernare ordonată, securitate a vieții și a proprietății, alinare a corpului, încântări pentru simțuri și instrucțiuni pentru minte. Dăinuie prin Kheops, care a construit cea mai mare dintre piramide; și prin Thutmose al III-lea, care a construit Karnak; și prin Eknaton, care și-a vândut literalmente regatul pentru un cântec (stârnind revoluție prin scrierea unui imn monoteist);

și prin Cleopatra, care l-a dus pe Antoniu de nas până la ruină – dacă o putem afirma atât de metonimic.

2. 543 Î.HR. – MOARTEA LUI BUDDHA Cred că nici o altă ființă nu a avut vreodată o influență atât de puternică asupra oamenilor. Nu înseamnă atât de mult faptul că există câteva sute de milioane de bărbați și de femei adepți ai religiei budiste; de fapt, budismul nu urmează calea lui Buddha, ci reprezintă un amalgam de legende și de superstiții care nu au nici un drept să-i folosească numele, în aceeași măsură în care nu-l are nici creștinismul feroce al lui Calvin sau Torquemada ori Tennessee în folosirea numelui lui Hristos. Însă Buddha înseamnă India, căci spiritul Indiei se regăsește mai degrabă în religie decât în știință, mai degrabă în contemplare decât în acțiune, mai degrabă într-o blândețe fraternă decât în aplicarea matematicii în domeniul artileriei sau a chimiei în privința bombelor.

Viața, a spus Buddha, este plină de suferință; ea poate fi făcută suportabilă numai prin faptul de a nu face nici un rău vreunei ființe și de a nu vorbi de rău pe nici un bărbat sau pe nici o femeie. Să sperăm că această religie simplă este ceea ce se află în spatele infinitelor superstiții ale minții hinduse de astăzi și să-l considerăm pe Buddha începutul unei civilizații care a cunoscut toate greutățile, toate nedreptățile, toate tipurile de sclavie și, totuși, a produs genii și sfinți de la Buddha și Așoka la Gandhi și Tagore.

3. 478 Î.HR. – MOARTEA LUI CONFUCIUS Trebuie să avem un anume simbol care să reprezinte China pentru noi – China, atât de imensă ca suprafață încât se autonumește „tot ceea ce este cuprins sub cer” și atât de străveche încât consemnează faptele regilor săi din ultimii patru mii de ani.

Îi invidiez pe școlarii chinezi care au fost obligați să memoreze fiecare cuvânt al lui Confucius. Am considerat fiecare vers profund și relevant și uneori cred că, dacă aceste maxime s-ar fi adâncit în memoria mea timp de douăzeci de ani, aș fi putut păstra în mine puțin din echilibrul sufletului, din demnitatea simplă, din înțelegerea risipită, din profunzimea caracterului, din infinita curtoazie pe care am identificat-o în chinezii educați de pretutindeni. Niciodată vreun alt om nu și-a imprimat numele atât de profund pe chipul și în spiritul unui popor așa cum a făcut Confucius în China. Să ne gândim la el, așadar, ca la un simbol și la un îndemn: în spatele operei sale sunt versurile delicate ale poeților dinastiei Tang, peisajele mistice ale pictorilor chinezi, vasele desăvârșite ale olarilor chinezi, înțelepciunea seculară și terestră a filosofilor chinezi; poate cea mai mare dintre toate civilizațiile istorice este rezumată în numele său.

4. 399 Î.HR. – MOARTEA LUI SOCRATE Când acest om a murit otrăvit cu cucută, s-a stins și cea mai frumoasă imagine din istoria antică – Epoca lui Pericle. Dar de data aceasta nu mă refer la filosofie. În spatele lui Socrate văd pe prietenul și iubitul său, Alcibiade, și tragedia distructivă a Războiului Peloponesiac. O văd pe Aspasia, curtezana erudită, la picioarele căreia stătea bătrânul Trântor cu Pericle. Îl văd pe Pericle adunând oameni bogați în jurul lui și convingându-i să finanțeze drama ateniană. Îl văd pe Euripide concurând cu Sofocle pentru premiul dramatic în Teatrul lui Dionysos. Îi văd pe Ictinos gândind îndelung și modelând coloanele Partenonului și pe Phidias sculptând zeii și eroii din frizele sale. Îl văd pe tânărul Platon câștigând premiul la Jocurile Panatenee. Am nevoie de un punct de referință în istorie care să-mi aducă în memorie câteva dintre cele câteva mii de fețe ale acestei epoci brave și diverse, când pentru prima dată o întreagă civilizație s-a eliberat de superstiție și a creat știință,

dramă, democrație și libertate și a transmis Romei și Europei jumătate din moștenirea noastră intelectuală și estetică.

5. 44 Î.HR. – MOARTEA LUI CAESAR Cu câțiva ani înainte de moartea lui Georg Brandes, criticul danez care l-a ajutat pe francezul Taine să-i facă pe britanici să înțeleagă literatura engleză, un student american l-a vizitat și l-a găsit într-o dispoziție foarte sumbră. „De ce sunteți trist?“, a întrebat vizitatorul. „Nu știi“, i-a răspuns Brandes, „că aceasta este aniversarea celei mai mari gafe din istorie – asasinarea lui Caesar?“

Bătrânul critic ar fi putut găsi gafe și mai aproape de casă, cum ar fi înfrângerea lui Napoleon la Waterloo, și poate că a exagerat puțin importanța *sottise* a lui Brutus. Căci, într-un fel, nu Caesar este cel pe care dorim să ni-l amintim, ci succesiunea progreselor care au urmat morții sale: reconstrucția legii și a ordinii romane de către omul de stat Augustus pe baza și conform schițelor muncii preliminare a lui Caesar, înflorirea artelor și a literelor sub protecția *Pax Romana* la Roma, poezia lui Vergiliu și Horațiu, proza lui Pliniu și Tacit, filosofia lui Epictet și Marcus Aurelius, domnia binefăcătoare a lui Hadrian și Antoninus Pius, înfrumusețarea forului și a capitalei cu arhitectură și statui, construirea acestor drumuri, dar și revizuirea și codificarea acelor legi care urmau să fie moștenirea fundamentală a Romei pentru lumea modernă. Așa cum moartea lui Socrate poate fi folosită pentru a rezuma Epoca lui Pericle a Atenei, tot așa moartea lui Caesar simbolizează calea către Epoca de Aur a Romei.

6. ? Î.HR. – NAȘTEREA LUI HRISTOS Cititorul poate plasa această dată *ad libitum*, deoarece nimeni nu o cunoaște. Pentru noi este cea mai importantă dată dintre toate, pentru că împarte toată istoria Occidentului, ne oferă cel mai mare erou și model,

ne pune la dispoziție acel nucleu de mit și legendă care trece acum de la etapa teologică la cea literară și marchează începutul acelei epoci creștine care pare astăzi să se apropie de final. După noi potopul; Dumnezeu știe ce mizerie de credințe oculte vor înlocui în secolul actual teologiile blânde și crude care l-au lăudat și dezonorat pe Hristos.

7. 632 D.HR. – MOARTEA LUI MAHOMED În acest an, numit astfel de noi necredincioșii, dar cunoscut mahomedanilor ca al zecelea an al Hegirei, Mahomed a părăsit acest pământ, după ce a fondat credința care avea să copleșească și să domine timp de secole tot nordul Africii, de la Cairo la Maroc, sudul Europei, în Turcia și Spania, și jumătate din Asia, de la Ierusalim și Bagdad la Teheran și Delhi. Nici măcar creștinismul nu se poate lăuda cu atâtea războaie purtate în numele său sau cu atât de mulți păgâni uciși.

Cu această excepție neglijabilă, a fost o religie nobilă, extrem de monoteistă, respingând icoanele și preoții și politeismul sfinților, construind personaje puternice cu doctrina fatalismului și disciplina războiului, ridicând universități și mari culturi la Córdoba, Granada, Cairo, Bagdad și Delhi, oferind lumii pe unul dintre cei mai mari conducători ai săi – Akbar cel Mare – și în-nobilând Spania, Egiptul, Constantinopolul, Palestina și India cu o divină arhitectură de la Alhambra la Taj Mahal. Astăzi, în ciuda dezmembrării lor politice, aceștia continuă să crească în număr și putere; în India și în China se fac convertiri în fiecare zi. Nu există nici o certitudine că viitorul nu le aparține.

8. 1294 – MOARTEA LUI ROGER BACON Această dată este aproape la fel de bună ca oricare alta pentru a marca prima utilizare a prafului de pușcă, deoarece rebelul călugăr englez care

a murit în acest an poate fi considerat parțial responsabil pentru invenția sa. Roger Bacon a fost cu siguranță primul care a descris explozivul care avea să revoluționeze lumea și care să ofere tuturor conducătorilor pioși un substitut pentru controlul nașterilor. „S-ar putea să izbucnească din bronz“, a scris el, „fulgere mai grozave decât cele produse de natură. O cantitate mică de pulbere preparată prilejuiește o explozie teribilă însoțită de o lumină strălucitoare. Fenomenul se poate multiplica astfel încât să ducă la distrugerea unei armate sau a unui oraș.“

Foarte probabil. Praful de pușcă a oferit burgheziei europene în ascensiune din Evul Mediu târziu mijlocul de răsturnare a baronilor feudali, bombardând de la distanță castele cândva impenetrabile. Praful de pușcă a făcut infanteria la fel de importantă precum cavaleria și i-a dat omului de rând un nou prestigiu în război și o nouă putere în revoluții. Praful de pușcă a fost cel care a transformat războiul dintr-un joc al lorzilor uneori fatal într-o formă standardizată de distrugere în masă, un mod de a îndepărta de pe fața Pământului, în câteva minute de bombardament, opera a sute de mii de mâini ale artiștilor care au muncit timp de trei secole. Poate că aceasta este cea mai importantă dată din povestea decăderii omului; deși unii cinici ar putea argumenta că un eveniment și mai tragic a fost inventarea gândirii, eliberarea intelectului de instinct, separarea ulterioară a sexului de reproducere și abandonarea perpetuării rasei prin selectarea imbecililor din fiecare țară.

9. 1454 – TIPARNIȚA LUI JOHANNES GUTENBERG (LA MAINZ PE RIN) SCOATE PRIMELE DOCUMENTE TIPĂRITE CE POARTĂ O DATĂ IMPRIMATĂ Germanii folosiseră tiparnițe mobile cu aproximativ paisprezece ani înainte; chinezii făcuseră astfel de tipărituri încă din anul 1041 d.Hr.; iar în 1900 a fost descoperită în China o carte din blocuri de lemn tăiate, care fusese publicată în 868. Nimic nu este nou în China, democrația cu atât

mai puțin. Au inventat praful de pușcă și l-au folosit în principal pentru artificii. Au inventat tiparul și nu l-au folosit niciodată pentru tabloide, cărți polițiste de ficțiune sau biografii freudiene.

În civilizația occidentală, tiparul a ajutat banii și muschetele să elibereze clasa de mijloc și să pună capăt domniei cavalerilor și a preoților. A permis oamenilor să citească Biblia și astfel s-a produs Reforma. A lărgit enorm cercul către care un scriitor și-ar putea prezenta ideile. Și, transferând producerea cărților de la călugări la „diabolicele tipografii” și patronajul cărților de la aristocrație și Biserică la banalitate și laicitate, a făcut posibilă propaganda și dezvoltarea democrației și a gândirii libere.

Napoleon a remarcat că Bourbonii s-ar fi putut proteja și ar fi putut împiedica Revoluția Franceză prin menținerea unui monopol guvernamental al cernelii. Clasa noastră de mijloc emancipată a profitat, de exemplu, și a făcut din alfabetizare un impediment în calea dobândirii adevărului. Cu greu se poate ști azi dacă tiparul face mai mult rău decât bine sau dacă dezvoltarea cunoștințelor și a învățăturii nu a slăbit caracterul la fel de mult cum a alimentat mintea – însă hai să mai vedem dacă e așa!

10. 1492 – COLUMB DESCOPERĂ AMERICA Momentul în care Columb ne-a descoperit a pus capăt Renașterii italiene prin schimbarea rutelor comerciale din Marea Mediterană în Atlantic și prin trecerea bogățiilor și a puterii mai întâi în Spania – Velázquez și Cervantes, Murillo și Calderon făcând posibil acest lucru; apoi în Anglia, sponsorizându-i pe Shakespeare, Milton, Bacon și Hobbes; apoi în Țările de Jos, generând un Rembrandt și un Spinoza, un Rubens și un Van Dyck, dar și pe Hobbema și Vermeer; apoi în Franța, ajutându-i să apară pe Rabelais și Montaigne, Poussin și Claude Lorraine. Când, în 1564, Michelangelo a murit și Shakespeare s-a născut, a fost considerat un semn că Renașterea murise în Italia și renăscuse în Anglia. Descoperirea

Americii a fost asociată cu Reforma și cu declinul lui Peter Pence, punând capăt, pentru un timp, rolului avut de Italia în istorie.

Mai târziu, dezvoltarea Lumii Noi a deschis o piață vastă pentru bunurile europene și o zonă de mari dimensiuni pentru populația excedentară a Europei. Acesta este secretul creșterii rapide a bogăției și puterii Europei și al cuceririi Africii, Asiei și Australiei. Și toată istoria Americii, cu experimentele sale în suveranitate populară și educație populară (ordinea ar fi fost inversată), oferă potențialul acelei aventuri magnifice din 1492.

11. 1769 – JAMES WATT FACE UTILIZABIL MOTORUL CU ABURI Acest eveniment a inaugurat Revoluția Industrială. Heron din Alexandria a făcut un motor cu aburi în 130 î.Hr.; Della Porta, Savery și Newcomen au făcut unele mai bune în 1601, 1698 și 1705; însă piatra lui Watt a fost cea care a stat la temelia acestei invenții și a schimbat lumea.

În esență, există doar două evenimente fundamentale și cruciale în istoria omenirii: Revoluția Agricolă, în care oamenii au trecut de la vânătoare la arat și s-au stabilit pentru a construi case, școli și civilizație; și Revoluția Industrială, care a împins milioane și milioane de oameni din casele și fermele lor spre orașe și fabrici, mai întâi în Anglia, apoi în America și Germania, apoi în Italia și Franța, apoi în Japonia îndepărtată, acum în China, Uniunea Sovietică și India. A schimbat societatea și guvernarea prin acordarea de puteri proprietarilor de utilaje și controlorilor comerțului, situându-i deasupra proprietarilor de titluri și de terenuri. A transformat religia generând știința și miracolele ei convingătoare și îndemnând mulți oameni să gândească în termeni de cauză, efect și mașini. A schimbat modul de gândire prin înlocuirea unor stimuli noi și variați, necesitând cuget pentru situațiile ancestrale și domestice la care instinctul fusese adaptat și îndestulător. A schimbat femeia luându-i munca domestică și impunându-i apoi să o recupereze în fabrici. A transformat etica

prin complicarea vieții economice, amânarea căsătoriei, multiplicarea contactelor și a oportunităților, eliberarea femeii, reducerea familiei și diminuarea autorității și controlului religios și părintesc. A transformat și arta subordonând frumusețea utilității și supunându-l pe artist nu doar câtorva indivizi favorizați cu standarde de judecată moștenite și gusturi instruite, ci unei mulțimi care judecă toate lucrurile în termeni de putere, cost și mărime.

Toate acestea, oricât de incredibil ar părea, se regăsesc în cea unică invenție a lui James Watt. Toate acestea și mai mult – capitalismul, socialismul, imperialismul care trebuie să apară când națiunile industrializate au nevoie de piețe externe și de alimente străine, războaiele care urmează pentru aceste piețe și revoluțiile care rezultă din aceste războaie. Chiar și Marele Război și vastul experiment din Rusia au fost consecințe ale Revoluției Industriale. Anul o mie șapte sute șaiszeci și nouă simbolizează întreaga eră modernă.

12. 1789 – REVOLUȚIA FRANCEZĂ Revoluția Franceză trebuie luată nu ca un singur eveniment de sine stătător, ci ca o semnătură politică a unor fapte economice și psihologice care s-au acumulat timp de secole. Este probabil să fi început în 1543, când Copernic a publicat *Despre mișcările de revoluție ale corpurilor cerești*; căci atunci au început declinul zeilor și eliberarea omului. Azvârlit aici pe acest Pământ meschin, nemaifiind centrul universului, ci o întâmplare, forțat să realizeze că umanitatea este un interludiu în biologie, biologia un interludiu în geologie (așa cum ne va aminti orice cutremur) și geologia un interludiu în astronomie, omul a fost lăsat să se schimbe și să gândească singur. Gândirea a devenit liberă și nemărginită și a ieșit din superstiție și din ecleziasticism până în momentul în care o epocă întreagă avea să fie numită după un scriitor, iar Voltaire avea să spună: „Nu am sceptru, însă am un stilou“.

Nu încetez niciodată să admir Iluminismul francez; în linii mari, consider că este apogeul istoriei umane, mai mult chiar decât Grecia pericleană, Roma augustană sau Italia mediceană. Niciodată oamenii nu au gândit cu atâta îndrăzneală, nu au vorbit atât de strălucit și nu s-au ridicat la un nivel mai înalt de cultură și de curtoazie. „Vai!”, a spus Ludovic al XVI-lea, stând în închiisoarea Temple în fața cărților lui Voltaire și Rousseau, „aceștia sunt oamenii care au distrus Franța.” Da, au distrus o Franță, însă au eliberat o alta, ca să nu mai vorbim de eliberarea Americii prin discipolii lor, Washington, Franklin și Jefferson.

Acesta este cel mai bun lucru pe care îl pot face, departe, aici, în Pacific, între două emisfere și două epoci. Mă uit înapoi către Orient și mă întreb cum ar zâmbi un învățat al lui Confucius sau un brahman hindus la datele mele. Unul ar întreba politicos unde s-a situat pe lista mea dinastia Tang – o epocă la fel de importantă în China precum Iluminismul în Franța. Celălalt ar întreba despre Akbar sau Așoka și lui i-aș putea spune doar că Așoka îi aparține lui Buddha, iar Akbar lui Mahomed.

Știu cât de subiective și de provinciale par toate aceste liste. Cu toții ne naștem în interiorul granițelor spațiului și timpului și, oricât ne-am lupta, nu vom scăpa niciodată din cuștile noastre. Pentru noi, civilizația înseamnă Europa și America, iar Orientul, care ne consideră barbari, pare sălbatic.

Îl las pe cititor să-și facă propriile liste, ajutându-se cu ceea ce-i place din lista mea. Îl las să încerce să construiască pentru el o altă perspectivă și unitate care să clarifice dezvoltarea umană. Și să-și amintească de cuvintele pe care Napoleon le-a lăsat moștenire ducelui de Reichstadt la Sf. Elena: „Fie ca fiul meu să studieze istoria, căci este singura psihologie adevărată și singura filosofie adevărată”.

INDICE

A

Abelard, Pierre 27, 38, 81
Adams, Henry 82, 90
Adonais (Shelley) 66, 68
Adunarea ateniană 114
Adventure of Science (Ginzburg) 79
Africa 81, 92
Afrodita 80
agricultură, dezvoltare 107
Ahile 24, 68
Akbar, împărat al Indiei 126, 131
Alcibiade 93, 124
Alexandria 24, 26, 129
Alexandru cel Mare 20, 32, 93
Alhambra 81, 126
America *vezi* Statele Unite ale Americii
Anaxagora 36
Andromaca 45, 46, 48
Anglia 24, 65, 69, 84, 86, 88, 89, 108, 110, 128, 129
Anselm de Canterbury, sfânt 27
Anthony, Susan B. 38
Antoninus Pius, împărat al Romei 125
Arhimede 79
Aristotel 25–26, 27, 33, 79, 114, 120
astronomie 28, 32, 81, 85, 122, 130
Așoka, rege al Indiei 123, 131
Augustin, sfânt 20, 121
Augustus, împărat al Romei 53, 125
Australia 103, 129

Aventura umană (Human Adventure, The) (Breasted și Robinson) 78, 92

B

Bach, Johann Sebastian 85, 103, 121
Bacon, Francis 26, 30–31, 38, 67, 74, 84, 85, 113, 120, 128
Bacon, Roger 26, 126–127
Bagdad 81, 126
Balzac, Honoré de 88
Bâlciul deșertăciunilor (Thackeray) 89, 99
Beard, Charles A. 120
Beatrice *vezi* Portinari 57, 58, 60
Beethoven, Ludwig van 85, 86, 87, 121
Bell, Clive 85
Beowulf 40
Bergson, Henri 90
Berkeley, George 35
Biblia 128
Bismarck, Otto von 120
Blake, William 63
Boccaccio, Giovanni 67
Bonaventura, sfânt 27
Borgia, Cesare 82
Boswell, James 86
Botticelli, Sandro 83, 95
Boyle, Robert 85
Brahms, Johannes 87, 121
Brandes, Georg 34, 88, 125
Brawne, Fanny 64, 65

Breasted, James Henry 78, 79, 92, 93,
94, 95, 96, 97, 98, 100, 120
Brown, Brian 78, 92
Brunelleschi, Filippo 83, 95
Bruno, Giordano 30, 31, 32, 33, 38,
83, 95
Brutus, Marcus Iunius 125
Buckle, Henry Thomas 88, 112
Buddha 20, 22, 121, 123, 131
Burckhardt, Jacob 83
Burke, Edmund 86
Burns, Robert 63
Bury, John Bagnell 79
Byron, George Gordon, Lord 60, 63,
68, 88, 121

C

Caesar, Iulius 13, 20, 32, 52, 94, 120,
125
Calderon de la Barca, Pedro 67, 128
Calvin, Jean 123
Carlyle, Thomas 13, 18, 86
Carol al V-lea, împărat al Sfântului
Imperiu Roman 84, 120
Carol cel Mare (Charlemagne) 20, 81
Cassandra 45
Catullus 63
Cavour, Camillo Benso, conte 120
cărți, cele mai bune o sută pentru
educație 73–100
căsătorie, moralitate 109–111
Cântecul lui Roland 40
Cântecul Nibelungilor
(*Nibelungenlied*) 40
Ceaikovski, Piotr 87, 121
Cellini, Benvenuto 83, 95
Cervantes, Miguel de 84, 128
Cézanne, Paul 121

Chapman, George 61
Chartres, catedrală 82, 95, 121
Chaucer, Geoffrey 63, 67, 81
China 57, 123, 124, 126, 127, 129, 130
Chopin, Frédéric 87, 121
Cicero, Marcus Tullius 53
Cina cea de taină (Leonardo) 30
Clendening, Logan 92
Cleopatra, regină a Egiptului 123
Clodius 104
Columb, Cristofor 128–129
Condorcet, Marie Jean, marchiz de
101
Confucius 20–22, 26, 78, 91, 120,
123–124, 131
Constantin I, împărat al Imperiului
Roman 81
Constantinopol 26, 126
Conversații cu Goethe (Eckermann) 88
Copernic 28–30, 37, 83, 120, 130
Coran 24
Córdoba 126
Coreea 53, 54
Correggio 121
Creanga de aur (Frazer) 77, 92
creștinism 94, 123, 126
Cromwell, Oliver 20, 32
Curie, Marie 121

D

Dante Alighieri 19, 26, 27, 57–60, 67,
69, 81, 95, 121
Darius I, rege al Persiei 120
Darwin, Charles 9, 12, 36–38, 121
Davenant, William 61
David („Psalmistul“) 42–44
David Copperfield (Dickens) 89
David, rege al regatului Israel 42–43

Declarația de Independență 69
Declinul și căderea Imperiului Roman
 (Gibbon) 80
 Democrit 36, 38, 53, 79
 Descartes, René 31, 33, 85, 97
 despotism 34
Despre revoluțiile sferelor cerești
 (Copernic) 29
 dezvoltare 114–115
Dialoguri (Platon) 23, 24, 25, 94
 Dickens, Charles 99
 Diogene 38
 Diogene Laertius 79
 Disraeli, Benjamin 120
Divina comedie (Dante) 59, 95
Doamna Bovary (Madame Bovary)
 (Flaubert) 89, 99
Documentele postume ale clubului
Pickwick (Dickens) 89
 Donatello 103
 Donati, Gemma dei 58
 Dostoievski, Feodor 50, 89
 Dumnezeu 14, 15, 28, 29, 31, 35, 37,
 40, 58, 61, 67, 74, 108, 126
 Dupréel, M. 24

E

Eckermann, Johann Peter 88
 Edison, Thomas A. 9
 educație
 Egipt 26, 78, 122, 126
 Einstein, Albert 105
 Eknaton, rege al Egiptului 121, 122
 Elena 41, 48, 79
 Elisabeta I, regină a Angliei 84, 120
 Ellis, Havelock 90
 Emerson, Ralph Waldo 24, 71, 89
Enciclopedia 31

Epictet 27, 125
 Epicur 26, 38, 53, 79
 epicurei 27
 Eschil 50, 63, 66, 79
 Essex, Robert Devereux, conte de 84
 eugenie 24, 110
 Euripide 19, 44–45, 50, 63, 79, 121,
 124
 Europa 9, 26, 34, 57, 84, 87, 131
 evoluție 17, 35, 37, 105
 evrei 22, 44, 81
 Evul Mediu 25, 57, 81, 82, 102, 127

F

Faguet, E. 96, 97, 99
 Faure, Elie 78, 80, 81, 83
Faust (Goethe) 88, 89, 98
 feminism 24, 38
 Fielding, Henry 86
 Filip al II-lea, rege al Spaniei 84
Fire de iarbă (Whitman) 71, 100
 Fitton, Mary 61
 Flandra 85
 Flaubert, Gustave 89
 Florența 57, 59, 60, 83
 foc, utilizare 14, 105–106
Folkways (Sumner) 77, 92
 for (roman) 104, 125
 Fragonard, Jean-Honoré 86
 France, Anatole 34, 89, 97, 98, 105
 Francesca da Rimini 59
 Francisc de Assisi, sfânt 121
 Franklin, Benjamin 131
 Franța 33, 34, 57, 84, 85, 110, 117, 128,
 129, 131
 Frazer, James 77
 Frederic al-II-lea (cel Mare), rege
 al Prusiei 34, 120
 Froissart, Jean 61

G

Gainsborough, Thomas 86, 121
 Galileo Galilei 37, 38, 85
 Gandhi, Mohandas K. 121, 123
 Garrick, David 86
 gânditori, cei mai mari 10 17–38
 geometrie 32
 Germania 84, 129
 Gibbon, Edward 14, 80, 81, 82, 86
 Gilbert, William 79, 83
 Giotto 60, 95, 121
 Gladstone, William Ewart 120
 Gluck, Christoph Willibald 85
 Goethe, Johann Wolfgang von 20, 50, 63, 64, 88, 91, 121
 Goldsmith, Oliver 86
 gravitație, descoperire 32
 Gray, Cecil 82
 Grecia antică 26, 44, 50, 68, 69, 79, 93–94, 131
 Greco, El 85, 121
 Gutenberg, Johannes 127–128

H

Hadrian, împărat al Imperiului Roman 125
 Hals, Franz 85
 Hamilton, Alexander 120
Hamlet (Shakespeare) 62, 96
 Hammurabi, rege al Babilonului 120
 Händel, Georg Friederich 82, 85, 121
 Harvey, William 30, 85
 Hatshepsut, regină a Egiptului 121
 Haydn, Franz Joseph 85
 Heine, Heinrich 63, 88
 Héloïse 81

Henric al VIII-lea, rege al Angliei 73, 84, 120
 Herodot 79
 Heron din Alexandria 129
 Hipocrat 79
 Hiroshige, Ando 121
 Ho Chi-chang 53
 Hobbema, Meindert 128
 Hobbes, Thomas 85, 97, 128
 Høffding, H. 95, 97, 98, 99
 Holinshed, Raphael 61
 Homer 39–42, 45, 69, 79, 121
 Horațiu 63, 121, 125
 Hugo, Victor 63, 121
 Hume, David 86
 Hunt, Leigh 67, 68

I

Ibsen, Henrik 89
Idylls of the King (Tennyson) 88
 Ignațiu de Loyola, sfânt 121
 Iisus 20, 22
Iliada (Homer) 40, 41, 42, 93
 Iluminism 31, 33, 35, 131
In Memoriam (Tennyson) 88
 India 22, 81, 123, 126, 129
Insula pinguinilor (France) 89, 99
Introdúcere la istoria civilizației în Anglia (*Introduction to the History of Civilization in England*) (Buckle) 88, 99
 Iov 43
 Isaia 22, 63, 92, 121
Istoria literaturii engleze (Taine) 82, 95, 97, 98

Istoria poporului american (History of the American People) (Bear și Bagley) 119

Istoria științei (History of Science) (Dampier-Whetham) 79

Istoria științei (History of Science) (Williams) 93, 94

istorie, douăsprezece date fundamentale 119–131

Italia 65, 67, 69, 129, 131

Iuliu al II-lea, papă 83

Ivan al IV-lea (cel Groaznic), țar al Rusiei 84

J

James, William 14, 19, 76

Jean Christophe (Romain Rolland) 90, 100

Jefferson, Thomas 120, 131

Johnson, Samuel 86, 97

Jonson, Ben 61

K

Kant, Immanuel 31, 35–36, 86, 121

Keats, John 12, 63–66, 68, 88, 91, 92, 121

Kellogg, J.H. 76

Kheops 122

Kung-fu-tse 21

L

La Rochefoucauld, François de 84

Lao Tzu 78

Lassalle, Ferdinand 38

Lear, Edward 50, 62, 88

Légende Socratique, La (Dupréel) 24

Leibnitz, Gottfried 31, 38, 85

Leon al X-lea, papă 83

Leonardo da Vinci 19, 30, 74, 83, 95, 121

Li-po 53–57

Lincoln, Abraham 20, 120

Liszt, Franz 87, 121

Little, John 5, 12

Liu Ling 56

Locke, John 33, 85, 97

Longfellow, Henry Wadsworth 39

Lorrain, Claude 85

Lucretius 19, 26, 51–53, 80

Ludovic al XIV-lea, rege al Franței 84, 120

Ludovic al XVI-lea, rege al Franței 34, 131

Ludwig, Emil 88, 98

Luther, Martin 20, 83, 121

Luxor 121

M

Macbeth (Shakespeare) 62, 96

Mach, Ernst 36

Machiavelli, Niccolò 83, 95

Mahabharata 40

Mahomed 22, 81, 126, 131

Maimonide 33, 81

Maine, Henry 66

Malory, Thomas 88

Marc Antoniu 123

Marcus Aurelius, împărat al Imperiului Roman 94, 121, 125

Maria, regina scoților 84

Marlowe, Christopher 61

Marte 52

Marx, Karl 9, 18, 38

Mazarin, Jules 84

mecanică, legi 31–33

Medici, Caterina de 84
 Mencius 21, 78
 Mendelssohn, Felix 87
 Menelau 48
 Meredith, George 107
Metafizica (Aristotel) 26
 Michelangelo 67, 83, 95, 103, 121, 128
 Millet, Jean François 121
 Milo 104
 Milton, John 63, 67, 84, 121, 128
 Ming Huang, împărat al Chinei 54–55
 mișcare, legi 32
Miserabilii (Hugo) 88, 99
Modern Regime, The (Taine) 88
 Moise 120
 Molière 84, 96
Mona Lisa (Leonardo) 30
Mont St. Michel and Chartres
 (Adams) 82, 95
 Montaigne, Michel de 61, 74, 84, 128
 Moore, George 77, 81
 moralitate 109–111
Morte d'Arthur (Malory) 88
 motor cu aburi 120, 129–130
 Mozart, Wolfgang Amadeus 85, 121
 Murillo, Bartolomé Estéban 128
 Murray, Gilbert 79
 Musset, Alfred de 88

N

Napoleon I, împărat al Franței 13, 20,
 85, 88, 98, 125, 128, 131
 neoplatonici 24
 Newcomen, Thomas 129
 Newton, Isaac 31–33, 85, 101, 121
 Niauching 55
 Nietzsche, Friedrich 18, 28, 34, 36, 38,
 59, 82, 88, 102

O

Occam, William de 26
Odiseea (Homer) 40, 93
 Oedip 24, 93
 Olanda 85
 Olimp 50
 Omar Khayyam 95
 organizare socială, progrese 107–108
Organon (Aristotel) 26
Othello (Shakespeare) 60, 62, 96
Othello (Tate) 60
Outline of History, The (Wells) 75
Outline of Science, The (Thomson) 75
 Ovidiu 63

P, Q

Paderewski, Ignacy Jan 121
 Paganini, Niccolò 121
 Palestrina, Giovanni Perluigi da 83,
 121
 Paolo (Malatesta) 60
 Paradis 14, 29, 56, 59
 Paris 57, 117
 Partenon 44, 80, 124
 Pascal, Blaise 84
Patimile după Matei (Bach) 85
Pax Romana 125
 Pearson, Karl 36
Peer Gynt (Ibsen) 89, 99
 Penelopa 79
 Pericle 20, 23, 79, 85, 93, 120, 124, 125
 Persia 57
 Petrarca 63, 67
 Petru I (cel mare), țar al Rusiei 120
 Phidias 80, 121, 124
 Philemon 50
 Pico della Mirandola, Giovanni 25, 83

piramide 111, 121, 122
 Platon 13, 22, 23, 24, 25, 29, 33, 74, 79,
 83, 91, 103, 114, 120, 124
 platonici de la Cambridge 24
 Pliniu cel Bătrân 125
 Plutarh 61, 77, 79, 80
 Poe, Edgar Allan 63, 77, 89, 90, 121
Poemul naturii (De rerum natura)
 (Lucretius) 51–52, 27
 poeți, cei mai mari 10 39–74
 Poincaré, Jules Henri 36
 Pompadour, Madame de 10
 Pope, Alexander 60
 Porta, Giacomo della 129
 Portinari, Beatrice 57, 58, 60
Portrete (Sainte-Beuve) 86, 97
 Poseidon 45
 Poussin, Nicolas 85, 128
Povestea civilizației (Story of
 Civilization, The) (Durant) 10, 119
 Praxiteles 80, 121
 Primul Război Mondial 75, 90
Principia (Newton) 32
Principiile psihologiei (James) 76
 progres, definiție 102–105
 Prometeu 66, 79, 93, 112
 psalm gregorian 82
 psalmi 42, 44, 82, 92
 psihologie 24, 130
 purgatoriu 59
 puritani 61
 Pușkin, Aleksandr 121
Quarterly Review 66

R

Rabelais, François 77, 81, 84, 91, 128
 Rafael 67, 83, 121
Ramayana 40

Ramus, Petrus 26, 33
 raționalism 36
 „rațiune pură”, critică (Kant) 35–36
Război și pace (Tolstoi) 99
 Războiul de 30 de Ani 84
 Războiul Peloponesiac 93
 războiul troian 41, 45
 Reformă 84, 128, 129
Regele Lear (Shakespeare) 62
 Regula de Aur 21
 Rembrandt 85, 121, 128
 Renaștere 84
Renașterea în Italia (Burckhardt) 83,
 95
Republica (Platon) 23, 24, 25, 94
 Revoluția Franceză 84, 86, 97, 128,
 130–131
 Revoluția Industrială 129
 Reynolds, Joshua 86, 121
 Richelieu, cardinal 84
 Robinson, James Harvey 14, 81, 86,
 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100,
 120
 Rodin, Auguste 86
 Roma antică 25–56, 51, 68, 79–81, 83,
 125, 130
 Romney, George 86
 Romulus 24
 Rossini, Gioacchino 87
 Rousseau, Jean Jacques 34, 66, 131
Rubaiyat (Omar Khayyam) 57, 95
 Rubens, Peter Paul 85, 121, 128
 Rusia 39, 87, 89, 130

S, Ș

Sainte-Beuve, Charles Augustin 86, 97
Salambo (Flaubert) 89, 99
 Sand, George 87

Santayana, George 33
 Sappho 63
 Saul, rege al regatului Israel 42
 Savery, Thomas 129
 scepticism, filosofia kantiana
 ca alternativă la 31
 Schopenhauer, Arthur 36, 38, 87, 121
 Schubert, Franz 87
 Schumann, Robert 87
 Scoția 109
 secularism, origini 124
 selecție naturală 37
 Seneca 27
 Sesshiu 121
 Severn, Joseph 65, 66
 Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper,
 conte de 60
 Shakespeare, William 20, 23, 33, 50,
 60–64, 67, 69, 91, 96, 113, 121, 128
 Shelley, Mary 67, 68
 Shelley, Percy Bysshe 66–68, 70, 88,
 103, 121
 Shotwell, James Thomson 51
Sketch of a Tableau of the Progress
of the Human Spirit (Condorcet)
 101
 Smith, Adam 86
 Smith, P. 95
 socialism 24, 38
 Societatea Regală a Marii Britanii
 (Royal Society) 31
 Socrate 20, 23, 24, 45, 79, 94, 103, 120,
 124–125
 Sofocle 50, 63, 68, 79, 124
 Solon 93, 120
Sonete (Shakespeare) 62
 Spania 81, 84, 85, 126, 128
 Spencer, Herbert 18, 38

Spengler, Oswald 84, 90, 117
 Spenser, Edmund 67
 Spinoza, Baruch 28, 31, 32, 33, 34, 38,
 85, 97, 121, 128
 Statele Unite ale Americii 114
 Sterne, Laurence 86
 stoicism, stoici 21, 27
 Stravinski, Igor 121
Summa theologiae (Toma d'Aquino)
 26, 28
 Sumner, William Graham 77
 Swift, Jonathan 86
 Symonds, John Addington 83
 știință, progrese 112–113

T

Tacit 125
 Tagore, Rabindranath 13, 121, 123
 Taine, Hippolyte Adolphe 14, 82, 86,
 88, 95, 96, 97, 98, 125
 Taj Mahal 81, 121, 123
 Talleyrand, Charles Maurice de 85
 Taltibiu 45, 48
 Tang, dinastie 57, 124, 130
 Tarde, Jean-Gabriel de 19
 Tasso, Torquato 63
 Tate, Nahum 60
 Teatrul lui Dionysos 44, 124
 Temple, închisoare 131
 Templul din Ierusalim 42
 Tennyson, Alfred, Lord 63, 88
 teologie 24, 27, 81
 teologie creștină 24
 teorie platonice 24
 Thomson, J.A. 75
 Thoreau, Henry David 89
 Thutmose al III-lea, rege al Egiptului
 122

Timon din Atena (Shakespeare) 62, 96
 Timur 32
 tipar, dezvoltare 116–117
 Tițian 121
 Tolstoi, Lev 50, 63, 89
 Toma d'Aquino, sfânt 26–28
 Torquemada, Tomás de 123
 Toscana 68
 Troia 45
 Tu Fu 55
 Tucidide 66, 79
 turci 81
 Turcia 126
 Turgheniev, Ivan 50, 89
 Turner, Joseph Mallord William 86,
 121,

V

Van Dyke, Anthony 85
 Vanini, Lucilio 83
 Vasari, Giorgio 83
 Vatican 83
 Vega, Lope de 60, 84
 Velázquez, Diego Rodriguez de Silva
 85, 103, 121, 128
 Venus 51, 52, 87

Verdi, Giuseppe 87, 121
 Vergiliu 53, 59, 60, 63, 69, 80, 121, 125
 Verlaine, Paul 63, 88
 Vermeer, Jan 128
 Vesalius, Andreas 83
 Villon, François 57, 63
 Voltaire 32, 33–35, 60, 84, 86, 121,
 130, 131
 vorbire, dezvoltare 105
Vremuri antice (Breasted) 120

W, Z

Wagner, Richard 87, 121
 Washington, George 120, 131
 Waterloo 117, 125
 Watt, James 129–130
 Watteau, Antoine 86
 Wells, H.G. 13, 77, 78, 79, 83, 90
 Westminster Abbey 73
 Whistler, James Abbott McNeill 86,
 121
 Whitman, Walt 12, 39, 68, 71, 72, 89,
 121
 Williams, H.S. 67, 68, 78, 79, 81
 Wollstonecraft, Mary 38, 86
 Zenon din Citium 27, 38, 79

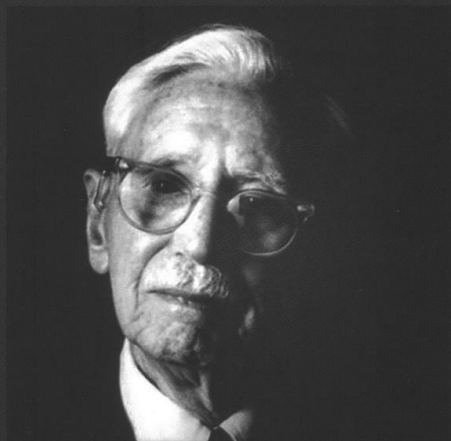
DESPRE AUTOR

WILL DURANT (1885–1981) a fost răsplătit pentru contribuțiile sale cu Premiul Pulitzer (1968) și Medal of Freedom (Medalia Libertății – 1977). A petrecut mai mult de cincizeci de ani scriind apreciată sa lucrare critică *The Story of Civilization* (*Povestea civilizației* – ultimele volume scrise în colaborare cu soția sa, Ariel – și și-a încununat prodigioasa carieră cu *Heroes of History* (*Eroi ai istoriei*), scrisă când avea nouăzeci și doi de ani. Cartea sa *The Story of Philosophy* (*Povestea filosofiei*) este recunoscută pentru introducerea unui număr mai mare de personalități în domeniul filosofiei decât orice altă lucrare. De-a lungul vieții, Durant a fost pasionat de preocuparea de a scoate filosofia din turnurile de fildeș ale mediului academic și de introducerea ei în viața laicilor. Un campion al problemelor legate de drepturile omului, cum ar fi fraternitatea și reforma socială, cu mult înainte ca astfel de probleme să fie populare, Durant, prin scrierile sale, continuă să delecteze și să educe cititorii din întreaga lume, inspirând milioane de oameni să ducă o existență de o mai înaltă perspectivă, cu o înțelegere și o compasiune mai mari.

DESPRE EDITOR

JOHN LITTLE este cea mai importantă autoritate din lume în ce privește viața, munca și filosofia lui Will Durant. Little este singura persoană autorizată vreodată de proprietatea drepturilor de autor ale lui Will Durant să revizuiască și să folosească în întregime scrierile, scrisorile personale, jurnalele și eseurile lui Durant. Este fondatorul și directorul Fundației Will Durant (www.willdurant.com) și a ținut prelegeri despre filosofie la Trinity College, Dublin, și la Muzeul Național de Film și Televiziune (Anglia). În plus, a scris cărți și articole în diferite reviste despre filosofie, sănătatea și temperarea oamenilor și este un premiat realizator de filme documentare.

Dacă doriți mai multe informații despre filosofia lui Will Durant de îmbunătățire a vieții sau vreți să aveți acces la mai multe scrieri, precum și la produse audio și video cu prelegerile și interviurile lui Will Durant, vă încurajăm să vizitați site-ul www.willdurant.com.

WILLIAM JAMES DURANT (1885-1981) a fost un scriitor, istoric și filosof american. Este cunoscut în special pentru cele 11 volume ale lucrării *The Story of Civilization* (*Povestea civilizației*), scrise în colaborare cu soția sa, Ariel Durant, și publicate între 1935 și 1975. Anterior, s-a remarcat prin volumul *The Story of Philosophy* (*Povestea filosofiei*), descris drept o „lucrare revoluționară care a ajutat la popularizarea filosofiei“.

De-a lungul vieții, Durant a încercat să coboare filosofia din turnurile de fildeș ale mediului academic și să o aducă în viața oamenilor obișnuiți. A căutat să unifice și să umanizeze vastitatea informațiilor istorice, care fuseseră fragmentate în specialități ezoterice, și să revitalizeze aplicarea contemporană a istoriei și filosofiei. Bibliografia sa vastă îi dovedește talentul și determinarea de a finaliza aceste întreprinderi.

William și Ariel Durant au primit Premiul Pulitzer în 1968 și Medalia Prezidențială a Libertății în 1977.

**O culegere a celor mai strălucite minți
și a celor mai bune cărți din toate timpurile,
scrisă într-un stil accesibil și clar, care dovedește
erudiția unui mare cărturar.**

De la cele mai bune cărți până la cei mai mari gânditori și poeți, acest volum este o colecție concisă a moștenirii umanității. Will Durant a fost preocupat și a scris despre cele mai importante epoci, personalități și reușite ale istoriei omului, iar selecțiile sale au fost grupate în acest volum compact. Istoricul își argumentează cu elocvență alegerile, însă îi încurajează pe cititori să-și formeze propriile opinii, să scape de prejudecăți și să pătrundă într-un tărâm al minții, unde există eroii speciei noastre.

Cele mai strălucite minți și idei ale tuturor timpurilor este o bibliotecă a umanității în miniatură oferită generațiilor viitoare de unul dintre cei mai importanți și prolifici istorici americani.

Tradiție din 1989

 www.litera.ro

ISBN 978-606-33-8163-8

9 786063 381638